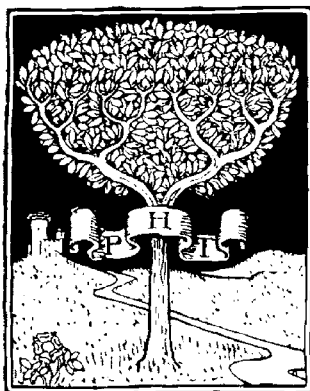

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

2021:1 ♡ Årgång 117

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

Redaktör
Hanna Enefalk

Utgiven av Personhistoriska samfundet

2021:I

Personhistorisk tidskrift

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Patriotiska Sällskapet, Åke Wibergs stiftelse och Klas de Vylders fond.

ANSVARIG UTGIVARE

Personhistoriska samfundet genom redaktör Hanna Enefalk

KONTAKT

www.personhistoriskasamfundet.org

Redaktör: red@personhistoriskasamfundet.se, postadress: Hanna Enefalk, Institutionen för samhälls- och kulturvetenskap, Karlstads universitet, 651 88 Karlstad

Förfrågan om äldre nummer av PHT: info@personhistoriskasamfundet.se

Medlems- och prenumerantregister samt distribution: pht@personhistoriskasamfundet.se

Medlemsavgiften är 250 kr/år och betalas till plusgiro 2538-7 eller bankgiro 245-1714.

Avisering av medlemsavgift sker under våren. Prenumerationsavgiften för institutioner i hela världen är 250 kr plus porto.

GRAFISK FORM OCH ORIGINAL

Mia Ahlberg Milwertz, Stockholm

TRYCK

BrandFactory AB, Stockholm i maj 2021.

Personhistorisk tidskrift välkomnar personhistoriskt relevanta artiklar av god vetenskaplig kvalitet, dock inte texter av renodlat genealogisk karaktär. Tidskriften tillämpar peer review. Manus levereras som redigerbara digitala filer till redaktören. Ev. illustrationer bör bestå av fritt tillgängligt material, eftersom tidskriften bara i undantagsfall kan betala för upphovsrätt. I de fall en författare vill använda upphovsrättsskyddat material åligger det honom eller henne att undersöka vem som innehar rättigheterna och kontakta denne. Honorar för medverkan utbetalas inte, men författare till artiklar erhåller kostnadsfritt tre exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt två exemplar. Tidskriften tar även emot recensionsexemplar av nyutkommen litteratur. Dessa skickas till redaktören på postadressen ovan.

Från redaktören

Välkomna till ett nytt nummer av *Personhistorisk tidskrift*!

Tidskriften inleds denna gång med tre artiklar som alla bygger på självbiografiska texter: den småländske frälsemannen Måns Olofssons ”öppna sannfärdiga register” från år 1594, livstidsfången Carl Petterssons självbiografi från år 1848, och slutligen ystadprofilen och uppfinnaren Jöns Cederholms dagbok från 1890-talet. Måns livslånga besatthet var att återta släktens jordagods. Carls mål var ett liv i frihet, utan husbönder och tvång. Jöns drömde om att konstruera ett luftskepp. De två senare projekten slutade i fiasko – men vår småländske frälseman lyckades.

För oss som läser tidskriften är planerna kanske inte så högtflygande. När detta skrivs, strax före påsk 2021, drömmer redaktören om att få bjuda hem grannarna och gå på café med vänner. För att inte tala om hur roligt det vore att åka buss eller tåg igen!

För den som fortfarande måste isolera sig hoppas jag att *Personhistorisk tidskrifts* vårnummer kan erbjuda en resa åtminstone i tanken. Förutom artiklarna bjuder tidskriften i vanlig ordning en varierad bukett av levnadsöden i essä- och recensionsavdelningarna. Trevlig läsning!

Hanna Enefalk

Innehåll

Artiklar

<i>Asger Wienberg</i>	Måns Olofsson och kungen: En lågfrälsemans kanaler till makten i det sena 1500-talets Sverige	I
<i>Bonnie Clementsson</i>	Carl Pettersson: En tjuv med viss moral	25
<i>Peter K. Andersson</i>	Äktenskapet och ångvelocipeden: Sveriges förste bilkonstruktör och den tekniska manlighetens bräcklighet	48

Recensioner

<i>Tore Hållander</i>	Jan Fredrik Kindstrand: <i>Gudmund Björck 1905–1955: Professor i grekiska språket och litteraturen. En biografi</i>	71
-----------------------	---	----

Essäer och nyheter

<i>Thorsten Sandberg</i>	Huvudbanéren i Grödinge: Personhistoria, genealogi och heraldik i ett	74
<i>Ulf Hamilton</i>	När Gustaf Aulén bäddade för Helanderaffären	82
<i>Red.</i>	Ny publikation identifierar 1749–1809 års skaradjäknar	96

Medverkande i detta nummer	97
-----------------------------------	----

Måns Olofsson och kungen: En lågfrälsemans kanaler till makten i det sena 1500-talets Sverige

Av Asger Wienberg

et svenska 1500-talet var en tid då centralmakten växte i styrka samtidigt som informella maktstrukturer frodades. Nätverk av personliga relationer blev allt viktigare som kanaler till makten. Vilka möjligheter öppnade detta för det lågfrälse som ville förbättra sin ekonomiska och sociala position?¹

En sällsynt inblick i detta ger en handskriven text, författad år 1594 av den småländske lågfrälse mannen Måns Olofsson och numera förvarad i Drakeska släktarkivet i Uppsala universitetsbibliotek.² Det rör sig om en levnadsbeskrivning med fokus på författarens ekonomiska förhållanden och skriften är långt ifrån okänd. Redan i mitten av 1800-talet publicerades en transkriberad version i fornforskaren Leonhard Fredrik Rääfs *Samlingar och anteckningar till en beskrifning öfver Ydre härad i Östergötland*.³ Även senare har innehållet i Måns Olofssons text återgivits av flera författare.⁴ Den historiska forskningen har däremot nästan helt bortsett från källskriften.⁵

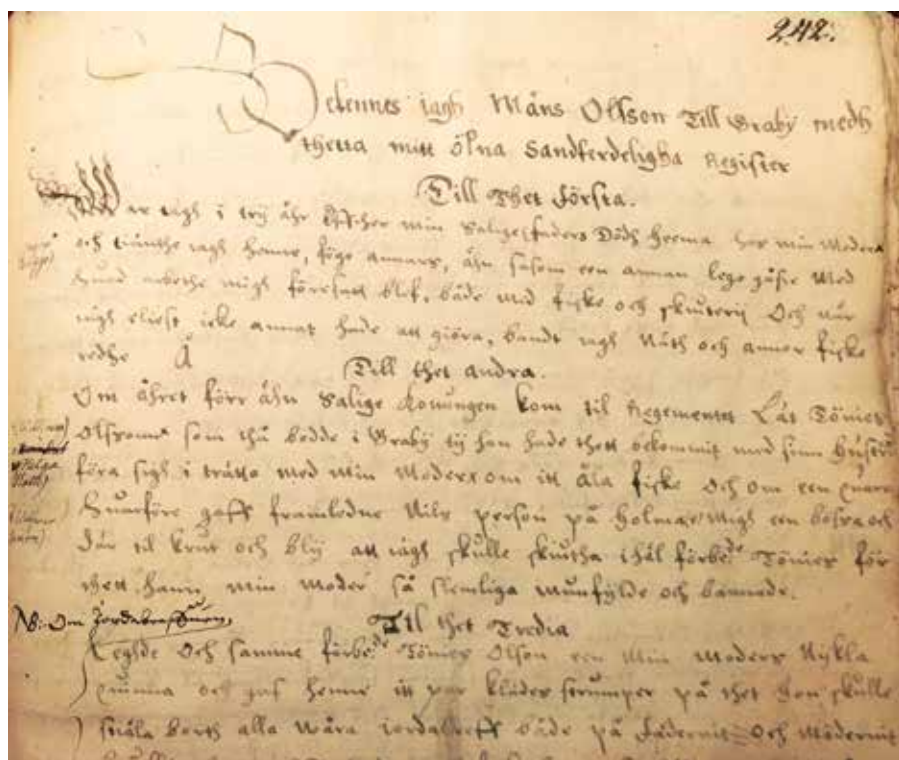
Under 1500-talet var den moderna självbiografin – en episkt främskridande, retrospektiv berättelse i första person med existentiellt fokus – ännu okänd i Norden.⁶ Inte heller i övriga Västeuropa skrevs egentliga självbiografier, men texttyper såsom almanackor och ekonomiska anteckningar kunde innehålla självbiografiska drag.⁷ I Sverige författade enstaka högadelsmän i slutet av 1500-talet sådana levnadsskildringar, oftast i form av dagboksanteckningar.⁸ Måns Olofssons ”öpnä sandferdeligha Register”, som han själv benämnde det, har dock inte dagbokens format utan liknar en annan genre som växte fram i Norden under 1600- och framförallt 1700-talet – memoaren, som ofta var mer kronologiskt splittrad och mindre fokuserad på jagets utveckling än självbiografin.⁹

Det är ovisst varför Måns Olofsson skrev texten, men historikern Carl Georg Starbäck förmodade i slutet av 1800-talet att det hade ett samband med de långvariga jordatvister han var

inblandad i.¹⁰ Mycket riktigt uppfattades skriften som ett viktigt dokument av dottersonen Magnus Drake, särskilt om släkten skulle konfronteras med något "clander om Jordebrefwen".¹¹ De ekonomiska inslagen är emellertid bara en aspekt av texten, som även erbjuder glimtar ur vardagslivet, beskrivningar av personliga relationer och berättelser om kontakter med rikets makthavare.

En stor del av innehållet i Måns Olofssons text handlar om hans försök

att avancera socialt och återvinna familjens förlorade jordagods. Detta gjorde han stundtals genom personlig kontakt med kungen, men oftare genom ett nätverk av mellanhänder, det vill säga informella kanaler till maktens centrum. Följaktligen är det möjligt att utifrån ett mikrohistoriskt perspektiv använda Måns Olofssons redogörelse för att förstå hur en man i hans ställning kunde utnyttja nätverksrelationer för att förbättra sin position i samhället och hur

De första styckena av Måns Olofssons egenhändiga levnadsbeskrivning från 1594. Uppsala universitetsbibliotek, Drakeska släktarkivet X 257 d 1, s. 242. Foto: författaren.

systemet med informella kanaler till makten var beskaffat.

Valet av ett mikrohistoriskt perspektiv grundar sig på antagandet att det med hjälp av ett enskilt människoöde går att undersöka en större helhet.¹² Generella slutsatser kan visserligen inte utan vidare dras utifrån ett enda fall, men eftersom detta studeras i detalj och placeras i en bredare historisk kontext kan det likväl bidra till kunskap om allmänna tendenser i det förflutna.¹³

Makt, inflytande och nätverk

Innan vi övergår till Måns Olofsson och hans agerande inom ramen för 1500-talets informella maktstrukturer behöver begreppen makt, inflytande och nätverk definieras. Makt används i det här sammanhanget om möjligheten att realisera beslut genom kontroll över eller innehav av en central position i en styrningsprocess, i enlighet med statsvetaren Terry Carlboms definition.¹⁴ Densamme avser med begreppet inflytande möjligheten "att utan att ha tillgång till maktpositionen ändå få besluten att anpassa sig till egna önskemål".¹⁵ Med detta synsätt blir det möjligt att precisera mellanhändernas roll i förhållande till kungen – de förstnämnda hade inflytande och den sistnämnde besatt makt.

De kanaler till makten som Måns Olofsson utnyttjade kan analyseras i termer av nätverk, ett perspektiv som kan öka förståelsen för historiska feno-

men, allt från spridning av idéer till fördelning av resurser, genom att lägga fokus på överföringen mellan individer eller grupper.¹⁶ Begreppet nätverk – eller socialt nätverk – kan enligt historikern Charles Wetherell förstås som alla bindningar, oavsett karaktären hos dessa, mellan två eller flera individer, grupper eller institutioner.¹⁷ Denna breda definition inkluderar såväl horisontella som vertikala relationer samt såväl långvariga som tillfälliga kontakter.

Antropologen Jeremy Boissevain betraktar kommunikationen i ett nätverk som transaktioner av materiell eller immateriell karaktär. Eftersom transaktionerna kan vara ensidiga eller bestå av element av olika värde uppstår lätt en obalans mellan parterna. Att ge mer än man tar emot skapar förpliktelser hos mottagarna.¹⁸

Analysen av nätverk kan ha olika utgångspunkter. Wetherell skiljer mellan två typer av nätverksanalys, dels ett helhetsperspektiv där alla väsentliga relationer mellan aktörer i ett socialt system undersöks, dels ett personcentrerat perspektiv där forskaren studerar en enskild individs bindningar – ett "egocentriskt" nätverk, med Wetherells ord.¹⁹ Det är det sistnämnda angreppssättet som används i denna studie.

Nätverken kan vidare delas in i fyra kategorier: släktskap, vänskap, patron-klientförbindelser och mer tillfälliga kontakter.

Under 1500-talet var den släktkrets en person tillhörde mycket flytande och det var ofta situationen som avgjorde om man åberopade ett visst släktskap eller inte.²⁰ En "vän" avsåg under samma period någon som kunde erbjuda fördelar och befrämja ens sak; det behövde inte handla om något personligt gillande. Relationen kunde i själva verket vara mycket ojämlig och ibland en form av patron-klientförbindelse.²¹ Vänskapen aktiverades därtill i likhet med släktskapet vid behov.²²

Patron-klientrelationer avser vertikala förbindelser för utbyte av resurser (exempelvis instrumentella, ekonomiska och politiska) mot löften om lojalitet. Relationerna är på samma gång ojämliga och ömsesidiga, tvingande och frivilliga. De är informella och står utanför samhällets officiella sfär.²³

Vid analysen av mer tillfälliga kontakter kommer sociologen Mark S. Granovetters åtskillnad mellan starka och svaga bindningar i ett nätverk att tillämpas. Enligt Granovetter är starka bindningar ofta varaktiga och koncentrerade inom den egna sociala gruppen, och de knyter samman personer med gemensamma kontakter. Svaga bindningar går däremot oftare utanför den egna sociala gruppen och är mer ytliga. De går dessutom till personer som i sin tur inte känner varandra och är därför av mindre förpliktande karaktär.²⁴ De svaga bindningarna kan även bidra till

social mobilitet då tillfälliga kontakter med personer av högre rang kan användas av en individ som strävar efter att förbättra sin sociala position.²⁵ Här kommer de tillfälliga kontakterna alltså att förstås som svaga bindningar.

Det informellas dominans

De informella maktstrukturerna under tidigmodern tid har ägnats relativt stor uppmärksamhet inom forskningen. Det har betonats att de växte sig starka i en övergångsfas av statsbildningsprocessen, då statsmakten i brist på styrka förlitade sig på informella strukturer.²⁶ Historikern Göran Rystad har visat att dessa tendenser även går att urskilja i 1500- och 1600-talens Sverige, en tid då statens utveckling ännu låg på en primitiv nivå.²⁷ Sedermera har detta bekräftats av annan forskning om denna tid av stärkt centralmakt och byråkrati i Sverige. Man har bland annat framhävt nätverkens betydelse för frälsets möjligheter och hovets centrala roll för knytandet av värdefulla personliga kontakter.²⁸

De informella strukturerna har stundtals undersökts i termer av nätverk. I vissa fall har det skett genom analyser av "egocentriska" nätverk, som i historikern Wojciech Tygielskis kvantitativt inriktade studie av den polske militären och politikern Jan Zamoyskis nätverk i slutet av 1500-talet.²⁹ Ett exempel från en närliggande period är historikern Thomas Småbergers analys av hur släkt-

skäps-, vänskaps- och patron-klientrelationer användes av västgötska frälssläkter som strävade efter att dominera lokalsamhället under senmedeltiden.³⁰ Det står dock klart att olika typer av nätverksrelationer ofta kombinerades och därför är svåra att åtskilja.³¹

Betydelsen av personer som kunde förmedla den växande statsmaktens resurser, och därmed utgjorde kanaler till makten, ökade under 1500-talet. Det handlade ofta om patroner som på detta sätt hjälpte sina klienter, men även om andra typer av förbindelser med sekreterare eller individer i kungafamiljen som förmedlare.³² Historikern Fabian Persson har framhållit att tjänarna vid det svenska kungliga hovet fungerade som mellanhänder, eftersom de kunde tala direkt med regenten och besatt information om dennes förhållanden.³³

Informella kanaler till makten fanns även inom det kungliga kansliet i Sverige. "Sekreterarregementet" under Gustav I:s söner innebar enligt historikern Ivan Svalenius att sekreterarna i praktiken var "ständiga rådgivare med reell makt" tack vare sin närhet till kungen.³⁴ Historikern Svante Norrhem har behandlat de svenska kanslitjänstemännens inflytande och funktion som kanal till makten under 1600-talet.³⁵ Han menar att sekreterarnas inflytande grundade sig på att de var välinformerade och ofta befann sig i monarkens närhet.³⁶ Att det rörde sig om en informell – och många gånger effektiv – kanal till makten understryks av före-

komsten av mutor och andra gentjänster.³⁷ Även sekreterarnas hustrur kunde ingå i systemet genom sina möjligheter att påverka makarna.³⁸

För Englands del har sekreterarnas roll som kanal till makten under 1500- och 1600-talen uppmärksamats av historikern Florence M. G. Evans, som dock menar att deras möjlighet till inflytande främst var beroende av egen förmåga och personlighet.³⁹ Historikern Orest A. Ranum, som studerat franska sekreterare under 1630- och 1640-talen, har också påpekat att dessa i kraft av sin centrala och inflytelserika position kunde fungera som informella kanaler till kungen.⁴⁰

Forskningen om informella maktstrukturer och nätverk under tidigmodern tid är som synes omfattande, men perspektivet har i allmänhet varit övergripande.⁴¹ Nätverken har ofta studerats i sin helhet och i relation till statens utveckling snarare än med utgångspunkt i enskilda individer, och fenomenet kanaler till makten har endast undersökts inom ramen för större grupper. Här ska de informella maktstrukturerna i stället studeras utifrån ett personcentrerat, mikrohistoriskt perspektiv – de ska med andra ord belysas underifrån.

Närhet och tendens

Vid en undersökning av det här slaget uppenbarar sig ett antal källkritiska problem. Måns Olofssons levnadsbeskrivning är huvudsakligen skriven långt

efter de händelser som återges. Den författades år 1594, men skildrar tilldragelser så tidigt som i slutet av 1560-talet. Troligtvis bygger den inte på äldre anteckningar av mer samtidig karaktär, eftersom det inte finns några anmärkningsvärda detaljuppgifter i de avsnitt som behandlar äldre händelser. Innehållet, upplägget och handskriftens utseende talar dessutom för att dess delar nedskrivits vid ungefär samma tillfälle. Enstaka äldre dokument kan visserligen ha utgjort underlag för uppgifter om bland annat ekonomiska transaktioner, men dessa är i allmänhet inte bevarade. Levnadsbeskrivningen blir därför den mest ursprungliga källan att tillgå. Med tanke på frågeställningen är det dock av mindre betydelse huruvida enstaka detaljer i texten är korrekta. Det viktiga är snarare de generella mönster som framkommer vid ett studium av de informella maktstrukturerna.

Källans tendens kan framstå som besvärande, i det att Måns Olofsson kan ha tillrättatlagit händelseförloppet i efterhand för att få det att passa sina syften och framställa sig själv i positiv dager. Detta är emellertid av mindre relevans, då det inte är frågan om det rättmätiga i hans agerande som ska besvaras. Att texten uteslutande återger sin upphovsmans perspektiv på det skedda är tvärtom en stor fördel i sammanhanget, eftersom det belyser Måns Olofssons personliga erfarenheter och lämpar sig för en mik-

rohistorisk undersökning. Detta kan i sin tur blottlägga annars svåråtkomliga aspekter av de informella maktstrukturerna i 1500-talets samhälle.

Måns Olofsson – ett liv

När Måns Olofsson kom till världen är okänt, men det bör ha varit under mitten eller andra hälften av 1550-talet.⁴² Han föddes in i en småländsk lågfrälsesläkt som är känd sedan början av 1500-talet och dog ut på manslinjen omkring 1632. Släktvapnet var en bjälke – alternativt en balk eller ginbalk – belagd med tre stjärnor.⁴³ Själv förde Måns Olofsson i sitt sigill en ginbalk belagd med tre stjärnor i en sköld med hjälm, hjälmtäcke och hjälmprydnad, den sistnämnda i form av en stjärna mellan två horn.⁴⁴ Senare tiders genealoger har med utgångspunkt i vapnet kallat ätten Stjärnbjälke.⁴⁵ Samma benämning använde Magnus Drake redan år 1654 om sin "Salige Moderfader Wälbo:ne Månss Oloffson Stiärnbjälke till Graby".⁴⁶ Namnet konstruerades dock först sedan släkten dött ut, och släktmedlemmarna själva använde endast patronymikon.

Måns Olofsson var son till Olof Gustavsson till Forsnäs i Sunds socken, väpnare och häradshövding i det då småländska Ydre härad, och hans hustru Ingegerd Halstensdotter (Bagge af Berga).⁴⁷ Föräldrarna förslösade enligt sonens levnadsbeskrivning familjens godsinnahav, vilket också bekräftas av

bevarade pantbrev och andra urkunder.⁴⁸ Måns fick inget i arv efter föräldrarna – i alla fall om man ska tro hans egen redogörelse.⁴⁹ Han kallar sig själv en ”fattigh kar” som ”aldrigh Jorda Torff åtte Ty mina förelldrar hade alt sammans bortsatt och föruenth”.⁵⁰

Sannolikt sattes Måns Olofsson i unga år i skola hos en präst, vilket åtminstone var fallet med hans enda kända helsyskon, den yngre brodern Gustav.⁵¹ I början av år 1568, alltså under Måns barndom eller tidiga tonår, dog fadern.⁵² De tre år som följde tjänade han sin mor på Forsnäs, ”fögo annars, ähn sasom een annan lego gässe”.⁵³

Perioden präglades av politisk turbulens, då Johan III tagit makten från sin bror Erik och efter dennes fängslande ständigt oroade sig för konplotter. År 1571 kom den nyblivne kung Johan

till Kalmar och lät frihetsberöva två av Måns morbröder, Bröms och Anders Bagge, som han hade fattat misstankar mot. Måns följde dem till Kalmar och sökte i september samma år upp kungen, som då hade förflyttat sig till Borgholm på Öland, och lyckades få anställning som dräng vid dennes hov.⁵⁴

En tid senare, antingen 1571 eller 1572, blev Måns Olofsson gjord varaktig av Johan III ”i Calmarna på wallen”, vilket innebar att han förklarades vapenför.⁵⁵ Samtidigt avancerade han till småsven, och enligt egen uppgift tjänade han därpå i fem års tid som både ”småsuen och ässendragare städigt i hoffuit”.⁵⁶

Första gången Måns Olofsson nämns i samtida officiella källor är i ett register över den småländska adeln från år 1573.⁵⁷ Året därefter skrevs han till sätesgården Forsnäs, där föräldrarna hade varit bosatta och han själv troligen hade tillbringat stora delar av sin uppväxt.⁵⁸ Modern bodde vid den här tiden ännu kvar på Forsnäs och avled först omkring 1577 eller 1578.⁵⁹

Då han fortfarande tjänstgjorde vid hovet, troligen 1576 eller 1577, bosatte sig Måns Olofsson på Graby i Sunds socken, som hade legat öde några år. Med kungens hjälp hade han kunnat överta gården, som han hade bördsrätt till på modernet.⁶⁰ Ett dokument från den 7 augusti 1577 är det första belägget för att han skrev sig till sin nya sätesgård.⁶¹ Vid ungefär samma tid avled Måns barnlöse

Måns Olofssons sigill i en handling från 1598. Uppsala universitetsbibliotek, Drakeska släktarkivet X 257 d 1, s. 208. Foto: författaren.

farbror Erik Gustavsson, och tack vare arvet efter denne bör hans ekonomiska situation ha förbättrats något.⁶²

I samband med att Måns Olofsson övertog Graby i slutet av 1570-talet trolovade han sig med Anna Brömsdotter.⁶³ Hon var dotter till fogden och militären Lars Bröms till Borrarp i Dalstorps socken i Västergötland och Margareta Olofsdotter (Drake från Västbo).⁶⁴ Åtminstone delvis torde äktenskapet ha ingåtts av ekonomiska skäl, eftersom hustruns arv innebar en ökning av makens godsinnehav. Anmärkningsvärt är att paret tydligen ännu inte hade vigt sig i kyrkan så sent som år 1596, vilket kan ha berott på missnöje med prästerskapet eller den officiella läran.⁶⁵

Till skillnad från fadern blev Måns Olofsson aldrig utnämnd till häradshövding, och han kom överhuvudtaget inte att inneha något civilt ämbete. Visserligen anhöll invånarna i Ydre härad om att han skulle bli deras häradshövding i en skrivelse till Johan III år 1585. De betonade då att han bodde i domsagan, till skillnad från dem som under perioden dessförinnan hade innehaft tjänsten. Kungen gick dock inte med på häradsbornas begäran utan gav uppdraget till en av sina hovjunkare.⁶⁶ Detta bör ha varit en besvikelse för Måns Olofsson, som själv hade tjänat vid hovet, eftersom innehavet av en häradsrätt var både lönsamt och eftertraktat inom adeln.⁶⁷

Måns Olofsson skriver att han för det mesta lät utrusta knektar och ryttare att göra rusttjänst åt honom, men att han ”wäl 4 eller 5 ganger” själv red för rusttjänsten.⁶⁸ Detta hade bland annat skett ”wthi framledne Ryssafegden”, det vill säga nordiska tjugofemårskriget (1570–1595), och han befann sig flera gånger antingen ”wthi fienda land” eller i Finland.⁶⁹ Redan år 1579 förekommer han i rullorna för en fana Smålandsryttare.⁷⁰ Denna följde han till krigshändelserna i öster 1580–1583 och 1590–1593. I den första omgången var han kvartermästare, men i den andra hade han blivit befordrad till fänrik.⁷¹

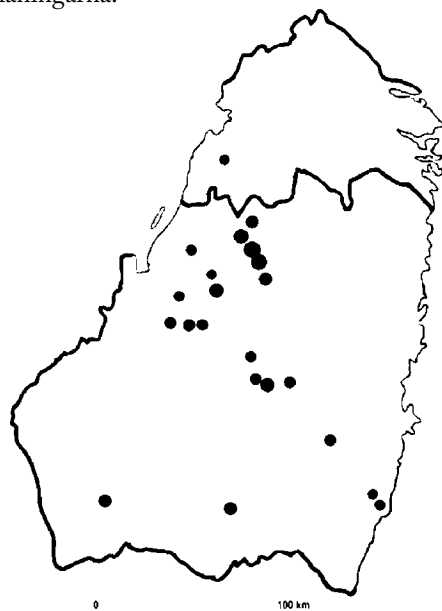
År 1593 slöts stillestånd mellan Sverige och Ryssland i januari och samma år återvände Måns Olofsson enligt egen uppgift hem från Finland.⁷² Dock var kriget ännu inte över, och i samband med planer på att skeppa över småländskt krigsfolk till Finland hösten 1594 fick Måns Olofsson i uppdrag att följa trupperna under marschen till Stockholm samt att ansvara för att resan genomfördes som planerat och att soldaterna fick sin försörjning.⁷³ En liknande uppgift erhöll han i början av år 1595, då han skulle se till att krigsfolk transporterades över från Stockholmstrakten till Livland.⁷⁴ Kort därefter, den 18 maj, slöts slutligen fred mellan de stridande parterna.⁷⁵

Att försöka skaffa sig en överblick över Måns Olofssons godsinnehav är

en komplicerad uppgift. Eftersom han enligt egen utsago blev arvlös bör han i början av sitt vuxna liv ha varit mycket godsfattig. Detta förändrades dock i takt med att han återlöste gårdar som satts i pant av hans föräldrar och genom rättgångar med släktingar och böner inför kungen lyckades tillskansa sig ytterligare flera. Dock var han stundtals själv tvungen att sälja eller pantsätta gårdar för att erhålla kontanta medel, varför det är svårt att avgöra vilka gårdar som vid en och samma tidpunkt var i hans besittning.⁷⁶ I en rusttjänstlängd från 1579 räknas, utöver sätesgården, 12 hemman upp, men bland dessa återfinns också hans omyndige broders arv.⁷⁷ En annan rusttjänstlängd är odaterad, men har troligen tillkommit åren närmast efter 1579 och upptar 19 hemman förutom sätesgården.⁷⁸ I båda längderna medtas både gods som Måns själv ärvt eller förvärvat och gods som han kommit i besittning av genom sin hustru.

Om en sammanställning görs av de gårdar som Måns Olofsson vid ett eller annat tillfälle innehade – inklusive sätesgården – rör det sig om mellan 39 och 44 gårdar, en kvarn och en ström. Det högsta antalet gårdar vid ett och samma tillfälle bör ha varit betydligt lägre. Av gårdarna var sex stycken hans hustrus arvegods och åtminstone tre ägdes tillsammans med brodern.⁷⁹ Förutom detta fick han ett antal jordegendomar i Asby och Sunds socknar i förläning av Johan

III, och hertig Karl förlänade honom senare på kung Sigismunds vägnar Asby kyrkotionde.⁸⁰ Kort tid före sin bortgång fick han hertig Karls bekräftelse på förläningarna, vilket även änkan fick efter sin makes död, då hon försäkrades att få njuta dem på ”behaglig tid”, alltså tills vidare.⁸¹ Det har redan tidigare uppmärksammats att hertig Karl flitigt använde förläningspolitik för att säkra sin makt över riket och knyta nya grupper inom adeln till sig, vilket förmodligen är en del av förklaringen till de här förläningarna.⁸²

Karta över de gårdar – sammanförda sockenvis – som Måns Olofsson innehade under sitt liv, inklusive sätesgården, hustrun Anna Brömsdotters arvegods och de gårdar som han ägde tillsammans med brodern Gustav Olofsson. Förläningar är inte medtagna.

Måns Olofsson kan beläggas ha varit närvarande vid riksdagarna i Stockholm 1590, Söderköping 1595, Arboga 1597, Uppsala 1598 och Vadstena 1598.⁸³ Strax före mötet i Arboga stod Måns Olofsson på det kungavänliga riksrådets sida i dess konflikt med hertig Karl. Det var i själva verket en grupp bönder, krigsfolk och adelsmän, vilka i Växjö beslutat att vara lojala mot riksrådet, som sände honom och en annan officer till riksdagen å sina vägnar.⁸⁴

Under inbördeskriget som följde (1598–1599) stred Måns Olofsson som fänrik under Smålandsfanan. Denna var trogen Sigismund ända till hösten 1598, då kungen flydde till Polen och fanan tvangs övergå till hertig Karls sida. Måns Olofsson deltog därför även när hertigens trupper belägrade och stormade staden Kalmar på våren 1599, varpå en belägring av slottet där inleddes.⁸⁵

Enligt kyrkoherden Nicolaus Magni i Lönneberga, som gjorde utförliga historiska anteckningar, var belägringen hård mot slottets besättning, som inte fick någon tillförsel av förnödenheter och ”gjorde en stor skada med sin skoott på folket i staden”. Samme präst berättar vidare att ”måns olson till graby vardt skutin sist i aprilis månedt”, varefter han fördes till hemsocknen Sund och begravdes den 23 maj.⁸⁶ Han stupade alltså bara en halv månad innan slottets försvar kapitulerade den 12 maj, antagligen vid drygt 40 års ålder.⁸⁷ Anna Brömsdotter

blev nu änka och bodde som sådan på Graby ännu år 1619.⁸⁸ Paret hade tillsammans fått två för eftervärlden kända döttrar, som båda uppnådde vuxen ålder och gifte sig med militärer.⁸⁹

Kanaler till makten

Vid tiden för sin död kunde Måns Olofsson blicka tillbaka på en lyckad strävan att återsamla det gods som hans föräldrar pantsatt, skänkt bort och sålt. Han var nu betydligt mer välbeställd än i början av sitt liv, om än fortfarande tillhörande frälsets lägre ekonomiska skikt.

Hans framgångar sågs inte alltid med blida ögon. I en längd över frälsegods från år 1600 har skrivaren noterat att Måns Olofsson ”medh listt till sigg Egnatt” några före detta kronojordar i Sunds socken.⁹⁰ För att kunna återfå gods som hamnat i andras händer var han ofta tvungen att ge sig in i långdragna processer med andra frälsepersoner eller självaste kungen. Under dessa tvister fick han flera gånger anledning att personligen besöka monarken, antingen för att erhålla stöd i en konflikt eller för att försöka övertala regenten att låta honom återfå några gårdar.

Som adelsman kunde Måns Olofsson påverka sin egen situation på ett sätt som inte var vanligt folk förunnat. Han kunde relativt ofta och utan alltför stora besvär tala direkt inför de högsta makt-havarna i riket. Hur dessa audienser hos Johan III, Sigismund och hertig Karl

kunde gå till finns det flera exempel på i levnadsbeskrivningen. Vid ett tillfälle gick kung Johan, sekreteraren Rasmus Ludvigsson och Måns Olofsson tillsammans, i kungens kammare på Stockholms slott, igenom en bunt jordabrev som Måns gjorde anspråk på, till dess att kungen tröttnade och överförde ansvaret på sekreteraren.⁹¹ Vid ett annat stod Måns inför både Johan III och dennes bror Karl. Eftersom han fordrade några gods hade furstarna blivit misstänksamma och ville veta vilka personer som fått honom på sådana tankar. Det slutade med att Måns allvarligt beklagade sig över sin ekonomiska situation och brast ut i gråt.⁹² Under en senare konflikt, då han tvistade med sina kusiner av ätten Silfversparre, sökte han flera gånger upp Johan III för att få dennes stöd. Enligt sin berättelse föll Måns vid ett sådant tillfälle på knä inför kungen och klagade på kusinernas motsträvighet och orättvisa behandling av honom.⁹³

Även om personliga möten med kungen utgjorde inslag i Måns Olofssons liv tillhörde de inte vanligheterna. Många gånger var de sannolikt delar av en större process, då Måns lät skriva suppliker utöver det att han "muntligen talade".⁹⁴ I samband med detta utnyttjades också ett nätverk av informella kanaler till kungen. Dessa utgjordes av personer som stod i olika typer av förbindelser med Måns Olofsson och av olika anledningar kunde utöva inflytande över regenten

– medlemmar av kungafamiljen, sekreterare, hovfunktionärer, kammartjänare och medlemmar av slottsloven.

Belägg för att Måns Olofsson utnyttjade den kungliga familjen som kanal till regenten återfinns endast på ett ställe i levnadsbeskrivningen. Visserligen besökte han flera gånger hertig Karl för att försöka återfå gods, men då var hertigens roll inte att påverka kungen. Tvärtom ansåg Johan III att Måns Olofsson skulle få igen godsens, medan hertigen inte ville gå med på Måns begäran.⁹⁵

Det enstaka tillfälle då Måns faktiskt drog nytta av en annan medlem av kungafamiljen inträffade i Kalmar år 1587 i samband med att kung Johan och hans son Sigismund kommit dit inför den sistnämndes avresa till sitt nya kungarike Polen. Ärendet rörde några gods, som tillfallit Måns och hans bror Gustav i arv efter farbrodern Erik Gustavsson, men som senare hamnat i hertig Karls besittning. Efter att ett antal gånger ha sökt upp Johan III för att återfå godsens bad Måns Olofsson nu tronföljaren Sigismund att tala om saken med sin far. Ansträngningen gav resultat och kungen lovade sin son att Måns antingen skulle återfå samma gods, eller erhålla några andra som kompensation.⁹⁶

Den här förbindelsen kan karakteriseras som en tillfällig kontakt eller en svag bindning. Samtidigt tydliggör exemplet de tillfälliga kontakternas betydelse för social mobilitet. Det var personer med

högre social status som kunde förmedla resurser och bidra till framgång för individer av lägre rang. Vad Sigismund förväntade sig i gengäld är oklart. Möjligen handlade det om politiskt stöd, vilket han också fick under första delen av striden mot hertig Karl. I så fall skulle relationen kunna karakteriseras som en patron-klientförbindelse, men mer solida belägg för en sådan tolkning saknas.

På flera ställen i Måns Olofssons levnadsbeskrivning nämns att han utnyttjade sekreterare som kanaler till kungen. Utförligast beskrivs hur sekreteraren Rasmus Ludvigsson hjälpte Måns att återfå några jordabrev, som Måns miss tänkte hade blivit stulna från familjen. Enligt Måns text var det en nyckelkvinnorna hos hans mor som på uppdrag av hans sväger Tönnes Olofsson hade stulit breven, som till slut hade hamnat i den kungliga kammaren.⁹⁷ Därifrån försökte sedan Måns med stor möda och viss framgång att återfå dem.

När Måns Olofsson använde sig av Rasmus Ludvigsson som mellanhand hade han vid ett tidigare tillfälle varit hos kungen under sju veckors tid och både förhandlat med denne personligen och fått bistånd av andra personer, som dock inte namnges.⁹⁸ Trots att Johan III lovade Måns att han skulle återfå breven om han kunde bevisa sin bördsrätt till dem, lyckades han inte få ut dem. Därför gjorde han senare en andra resa till regenten, som först befann sig i Uppsala

men efter ett tag reste ned till Stockholm. Här kommer Rasmus Ludvigsson in i bilden, eftersom han hade de aktuella jordabreven i sitt förvar.⁹⁹

Vid den här tiden hade Rasmus Ludvigsson varit kunglig sekreterare åtminstone sedan år 1555. Han var betrodd av kung Johan, som givit honom många uppdrag, och utgjorde därför ett lämpligt val av allierad.¹⁰⁰ För att han skulle ge Måns sitt bistånd blev han lovad ett par oxar, vilket visar hur ett löfte om en gåva kunde användas för att få en annan individ att agera. Under den följande processen spelade Rasmus en huvudroll. Han var den som bar fram breven till kungen för att få denne att fatta ett beslut, men det drog ut på tiden. Först vid det femte försöket fick Rasmus kungens tillåtelse att överlämna en del av jordabreven till Måns. Några behöll emellertid kungen själv, eftersom de angick gods som Gustav I hade köpt, medan andra överlämnades till slottsloven på Stockholms slott Birger Isaksson (Halvhjort av Älmtaryd), som också hade hjälpt Måns och vars roll diskuteras nedan. Efter förrättat värv bad Rasmus om ytterligare betalning utöver de utlovade oxarna, närmare bestämt ett stycke guld för att "han hade lopit wp i trapporna och hafth omak för min skull". Måns skaffade honom därför tre ungerska gyllen (ett guldmynt).¹⁰¹

När Måns Olofsson år 1587 befann sig i Kalmar för att försöka återfå de tidigare nämnda godsen som var i hertig Karls

besittning tog han inte endast hjälp av kungasonen Sigismund, utan även av två sekreterare i det kungliga kansliet. En av dessa var Olof Sverkersson, som hade innehaft sin befattning sedan åtminstone år 1584 och dessförinnan varit skrivare. Han var en flitigt anlitad och betrodd person inom kansliet.¹⁰² För att han skulle ge sitt bistånd i ärendet fick han två ängslotter av Måns – ett exempel på gåvans makt över mottagaren, som blir förpliktad att handla. Olofs hustru, vars namn inte är bekant, fick en sked som vägde fyra lod (drygt 50 gram) ”på thett honn schulle mana på sin man att han schulle göra migh bijstånd”.¹⁰³ Det sistnämnda understryker den betydelse en hustru till en sekreterare kunde ha som medlare när det gällde att påverka maken.

Den andre sekreteraren, Klas Filipsson, hade tjänstgjort i kansliet något längre än Olof Sverkersson men först år 1585 avancerat till sekreterare. Han verkar inte ha fått lika många tunga uppdrag som sin kollega, men var trots detta bland de oftast anlidade männen i kansliets dagliga verksamhet.¹⁰⁴ Måns lovade honom två oxar i utbyte mot hans hjälp; det rörde sig alltså inte om en egentlig gåva på det här stadiet. I samband med Johan III:s prästmöte i Borgholm år 1588 lyckades Klas utverka ett kungligt brev med positivt besked till Måns, som fick brevet skickat till sig med sin dräng. Då fick också Klas Filipsson sin utlovade

gåva – de två oxarna – som sändes till Stockholm. Klas skickade i sin tur tillbaka en kvittens. Samarbetet mellan Måns och sekreteraren tycktes alltså ha lönat sig, men i själva verket avstannade processen återigen då hertig Karl inte ville acceptera att kungen gav bort hans gods.¹⁰⁵

Under delar av sitt liv var Måns Olofsson invecklad i långvariga tvister med sina kusiner på mödernet, barn till hans faster Estrid Gustavsdotter och hennes man Nils Persson (Silfversparre) till Holma i Lemnhults socken i Östra härad.¹⁰⁶ Måns ansåg att Nils Persson felaktigt hade fått ”både Jorda godz och annatt” av hans egen far Olof Gustavsson och att Nils barn hade lagt beslag på delar av hans och broderns rättmätiga arv efter avlidna släktingar.¹⁰⁷ Kusinerna visade sig dock vara motsträviga och juridiska processer inleddes. Flera gånger fick Måns resa till kungen och be om dennes stöd. Vid ett sådant tillfälle i Uppsala i slutet av 1570-talet gav han den tidigare nämnde sekreteraren Olof Sverkersson, som var honom behjälplig hos kung Johan, en ormformad ring, som varit hans hustrus och var värd tolv gamla daler, samt dessutom två rosennobler (ett engelskt guldmynt).¹⁰⁸

Av kansliets personal var det inte enbart sekreterare som utnyttjades av Måns Olofsson. De underlydande skrivarna förekommer också på flera ställen i levnadsbeskrivningen, men deras roll

var en annan. Under processen om jordabreven gav Måns ersättning till skrivare som avfattade suppliker och annat till kungen.¹⁰⁹ Detta kunde kombineras med att han själv talade inför kunglig majestät, vilket åtminstone var fallet under tvisterna med hans hustrus släktingar, "Brömsarna".¹¹⁰ När han stred med sina kusiner på Holma spenderade han "gul och penningar" på skrivare och andra personer "som omak schulde hafua för min schul".¹¹¹ I det sistnämnda fallet framgår dock inte om skrivarna agerade som informella kanaler till makten eller endast författade de dokument som upprättades under processerna. Sammantaget förefaller det alltså som att skrivarna främst utnyttjades just för sin förmåga att skriva brev och suppliker.

I ett fall framgår uttryckligen att Måns Olofsson använde en högt uppsatt hovfunktionär som mellanhand i sina kontakter med Johan III. Under försöken att återfå jordabreven från den kungliga kammaren rådfrågade han sin släkting Birger Isaksson.¹¹² Denne var slottsloven i Stockholm, vilket innebär att han själv eller tillsammans med andra innehade och ansvarade för slotet på kungens vägnar. Birger Isaksson ansåg att Måns borde fara vidare till Uppsala och förhandla med den skotske friherren Anders Keith "eller nogra aff the andra herrar" och förmå dem att be kungen ge Birger tillåtelse att resa till Uppsala. Projektet lyckades.¹¹³

Här fungerade alltså en person med hög rang inom hovet (Anders Keith innehade tidvis titlarna hovmästare, hovråd och hovkommissarie) som kanal till makten.¹¹⁴ Möjligen kan det förklaras av ärendets dignitet. Medan privata tvister och affärer rörande jordagods kunde anförtros åt sekreterare, krävde frågan om huruvida en i slottsloven skulle få göra en resa att högre uppsatta individer inom hovet kontaktades. Förbindelsen med Anders Keith har sannolikt varit högst tillfällig. Återigen visar den markanta skillnaden i social position på de svaga bindningarnas betydelse i ett nätverk, eftersom de var mindre förpliktande men däremot viktiga för social mobilitet.

När Måns Olofsson i unga år fick tjänst som dräng hos Johan III var det enligt hans levnadsbeskrivning både på grund av släktskapsrelationer och tack vare kammartjänaren Karl Jöransson. Denne och Måns hade tillsammans rest till Borgholm, där kungen befann sig. När de fick träffa regenten begick Måns misstaget att presentera sig som Måns Bagge, varpå kungen ska ha sagt att "Wij hafue nogh aff the baggarna och alt förmonge". När Måns hade berättat att fadern hette "Smålandz Oluff Göstaffson Erich Göstafsons broder" blev han följaktligen tillsagd att kalla sig Måns Olsson.¹¹⁵

Hänvisningen till farbrodern får sin förklaring av att denne troligen hade varit i tjänst hos Erik XIV och även utfört

uppdrag åt dennes efterträdare på tronen.¹¹⁶ Måns kan i så fall ha använt släktskapet med kungatjänaren Erik Gustavsson som argument för en anställning. Släktband till personer som tjänat vid hovet var nämligen av central betydelse för möjligheten att själv få anställning där.¹¹⁷ Det är talande att Måns i det här sammanhanget hänvisade till farbrodern och inte till morbröderna, som just då råkat i kungens ogunst. Detta visar hur släktskap var något flytande som konstruerades vid behov.

När de förrädiska "baggarna" kom på tal under audiensen och en annan kungatjänare började tala illa om deras systerson – det vill säga Måns Olofsson – försvarade Måns sig själv. "Och strax flydhe Carl Jörenson migh til K: Mattz til drängh".¹¹⁸ Det verkar alltså som att Måns med hjälp av kammartjänaren lyckades få en permanent ställning vid hovet. Förmodligen var detta också avsikten med resan till Borgholm; han uppger i varje fall inte någon annan anledning till att han for dit.

Förbindelsen med Karl Jöransson har troligen varit varaktig, eftersom de kan ha lärt känna varandra under resan och bägge kom att tjäna inom kungens hov. Den fördel kammartjänaren kunde erbjuda Måns var att bli anställd vid hovet, men vad han eventuellt fick i gengäld är däremot inte känt. Tjänstens karaktär tyder dock på att relationen kan betraktas som en vänskapsförbindelse.

När Måns Olofsson sökte upp Birger Isaksson vid tvisten om jordabreven var det dels för att Birger var släkt med honom, dels för att han stod i slottsloven på Stockholms slott. När Birger hade fått kunglig tillåtelse att resa till Uppsala lovade han Måns att ge honom sitt bistånd i ärendet.¹¹⁹ Måns skriver att Birger verkligen fullföljde sitt löfte, men någon konkret gengäva nämns inte i levnadsbeskrivningen. En trolig förklaring är att Birger insåg att han kunde tillskansa sig en del av de jordabrev som Måns gjorde anspråk på. Det hela slutade nämligen med att Rasmus Ludvigsson på kungens inrådan lade undan en del av breven till Birger, som ansåg sig ha rätt till dem och hade meddelat kungen det i förväg.¹²⁰ Det verkar alltså som att transaktionen var mindre formaliserad när det rörde sig om en släkting än när sekreterare anlätades.

Släktskapet mellan Måns Olofsson och Birger Isaksson var avlägset, närmare bestämt i fjärde led.¹²¹ Att släktskapet mellan dem betonas är alltså ett tydligt exempel på släktbegreppets flytande karaktär. Måns kunde hänvisa till de förvisso tunna, men likväl existerande släktskapsbanden för att erhålla hjälp av sin frände. Att just Birger Isaksson kontaktades kan dock ha haft fler orsaker. Utöver det avlägsna släktskapet hade de sannolikt lärt känna varandra vid Johan III:s hov, där Birger var småsven från 1571 och hovjunkare från 1575.¹²² Tack

vare det stora förtroende han åtnjöt hos kungen, vilket yttrade sig i att han en tid var ståthållare på Stockholms slott och senare slottsloven både där och i Kalmar, kunde han fungera som en informell kanal till kungamakten.¹²³ Det var alltså ett strategiskt val av mellanhand från Måns Olofssons sida.

Vid ett par tillfällen anges i levnadsbeskrivningen att Måns Olofssons vänner hjälpte honom hos kungen. Första gången var i samband med försöken att återfå de förlorade jordabreven som hade hamnat i den kungliga kammaren, då Måns gav gåvor till "goda wäner som migh skulle göra bijstånd".¹²⁴ Andra gången var då han "med goda wäners tilhielp" anhöll hos Johan III om att få tillbaka de arvegods som hamnat i hertig Karls händer.¹²⁵

Vilka människor som döljer sig bakom beteckningen "vänner" i Måns Olofssons skildring framgår inte helt klart. Som nämnts tidigare åsyftade begreppet vän under 1500-talet någon som kunde ge en annan individ fördelar och befrämja dennas sak. De enda namngivna personerna som hjälpte Måns vid de här tillfällena var slottsloven Birger Isaksson samt sekreterarna Rasmus Ludvigsson, Olof Sverkersson och Klas Filipsson.¹²⁶ Troligen ingick dessa – och den tidigare nämnde kammartjänaren Karl Jöransson – i gruppen "vänner", vilket understryker den annorlunda innebörden av begreppet vänskap.

Åtminstone när det gäller Olof Sverkersson ägde kontakterna rum vid upprepade tillfällen, och att det rörde sig om en stark bindning blir än mer tydligt om man betänker att även sekreterarens hustru hade en del i förbindelserna. Varigheten i relationerna skymtar också bakom det faktum att Måns Olofsson förmodligen var bekant med Birger Isaksson och Karl Jöransson sedan tidigare, samt själva användandet av begreppet "vänner". Att vänskapen skulle ha varit en omskrivning för patron-klientrelationer kan knappast ha varit fallet med kammartjänaren eller de ofrälse sekreterarna. Vänskapen med dem har troligen varit ett mer jämlikt arrangemang, beroende av de gåvor som Måns kunde kompensera dem med. Sannolikt fungerade inte heller Birger Isaksson som patron, eftersom han tycks ha haft en liknande ekonomisk och social ställning som Måns.¹²⁷ Det rörde sig snarare om en kombination av släktskap och vänskap, som hävdades i en specifik situation.

Informella strukturers betydelse

Måns Olofssons levnadsbeskrivning erbjuder en sällsynt inblick i hur en uppåtsträvande lågfrälseman kunde utnyttja sitt nätverk och hur delar av de informella maktstrukturerna fungerade i det sena 1500-talets Sverige. Med ett mikrohistoriskt nätverksperspektiv har de här frågorna belysts underifrån, vilket

skiljer sig från förfarandet i tidigare studier med mer övergripande perspektiv.

Analysen av ett "egocentriskt" nätverk har visat sig vara en givande metod för att studera kanaler till makten, åtminstone då analyskategorierna anpassas till den förflutna verkligheten och inte betraktas som ömsesidigt uteslutande. Måns Olofssons redogörelse visar hur individen kunde utnyttja en heterogen skara personer som mellanhänder: medlemmar av kungafamiljen, sekreterare, hovfunktionärer, kammartjänare och medlemmar av slottsloven. Dessutom framgår hur han kombinerade kontakt via mellanhänder med personliga möten med kungen.

Valet av mellanhänder var högst medvetet och ibland tycks det ha avgjorts av ärendets dignitet. Exempelvis kunde en enkel kammartjänare som Karl Jöransson hjälpa Måns Olofsson att bli anställd som hovdräng, medan vägen via en högt uppsatt individ som Anders Keith var lämpligare när ärendet rörde resetillstånd för en medlem av slottsloven. Likaså är det tydligt att erfarna och betrodda sekreterare med stort förtroende hos kungen föredrogs som kanaler.

Måns Olofssons nätverksrelationer kan delas upp utifrån sin styrka. Starka bindningar med längre varaktighet gick ofta inom den egna sociala gruppen. De kunde beskrivas i termer av släktskap och vänskap, begrepp som inte är tydligt åtskiljbara och som hävdades vid behov.

Den enda släkting Måns tog hjälp av var slottsloven Birger Isaksson. Släktskapet var emellertid avlägset och anledningen till att han kom i fråga som "vän" var förmodligen att de hade lärt känna varandra vid det kungliga hovet.

Vänskapsrelationerna, som inte behövde innefatta någon personlig affektion, är svårfångade. När det gäller Birger Isaksson och Olof Sverkersson – samt troligen Karl Jöransson – var relationen med Måns Olofsson varaktig, och sekreteraren Olofs hustru var en aktiv part i nätverket. Det var dock inte fråga om någon kontinuerlig kontakt, vilket understryker den aktionsbetonade karaktären hos vänskap och släktskap.

Även patron-klientrelationer var starka förbindelser, men de har inte avsatt några spår i det här studerade materialet. De starkare bindningar som Måns Olofsson utnyttjade som mellanhänder hade ungefär likadan – eller lägre – social status som han själv och inget tyder på att han fungerade som patron åt någon av dem. Ett par personer med markant högre status utnyttjades visserligen, men dessa bindningar var troligen tillfälliga och svaga. Nyttjandet av dessa kontakter ligger i linje med Granovetters tes att de svaga bindningarna i ett nätverk ofta går uppåt i samhällshierarkin och är viktiga för individens möjligheter att klättra socialt.

Enligt Boissevains definition av nätverk innefattar relationerna alltid ett

element av utbyte. Denna ömsesidighet går att spåra i Måns Olofssons framställning. I den ena riktningen gick hjälpen som mellanhänderna erbjöd och i den andra olika former av gengåvor. Att mellanhänderna fick någon form av kompensation framgår i flera fall. Birger Isaksson tillskansade sig en andel av de jordabrev Måns Olofsson försökte få ut – en icke-formaliserad transaktion som kan ha ett samband med att kontrahenterna var släkt. Sekreterarna erhöll olika typer av materiella gengåvor. Ett par gånger utlovades gåvan på förhand och i några fall gavs den helt i förväg, vilket var en sorts maktutövning i form av en hållhake på mottagaren.

Måns Olofsson och makten

Måns Olofssons levnadsbeskrivning ger en mikrohistorisk inblick i nätverkens betydelse i 1500-talets Sverige. Gustav I:s söner hade stor personlig makt och en vanlig lågfrälsemans möjligheter till

inflytande var små. Stora delar av Måns Olofssons eget släktgods hade hamnat i kungafamiljens händer och han tvangs kriga i Ryssland för statsmaktens räkning. På grund av kungens makt över tillsättningar lyckades han inte heller bli häradshövding.

I en sådan situation krävdes ett nätverk av informella kanaler till kungen i form av personer med inflytande. Sådana fanns det gott om, mycket tack vare statens byråkratisering. Detta förhållande återspeglas i periodbeteckningen "sekreterarregementet". Det fanns emellertid fler individer än sekreterare i regentens närhet som kunde utöva inflytande och hjälpa en uppåtsträvande lågfrälseman i hans ambitioner, och detta utnyttjades till fullo av Måns Olofsson.

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa läsare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Jag vill framföra ett stort tack till de personer som på olika sätt bidragit till mitt arbete genom konstruktiva kommentarer på manuskriptet. Tack till Svante Norrhem (Lunds universitet), Jes Wienberg (Lunds universitet), Bodil Petersson (Linnéuniversitetet i Kalmar), Mimmi Nihlén (Lund) samt de två anonyma granskarna som läste och kommenterade artikeln för PHT.
- 2 Uppsala universitetsbibliotek (UUB), Drakeska släktarkivet X 257 d 1, s. 241–265. I fortsättningen hänvisas till den tryckta versionen, men originalets stavning har följts ifall den avviker från denna. Om Drakeska släktarkivet se Harald John Heyman, ”Något om Drakeska arkivet i Uppsala Universitetsbibliotek”, *Donum Grapeanum. Festskrift tillägnad överbibliotekarien Anders Grape på sextiofem-årsdagen den 7 mars 1945* (Uppsala 1945), s. 249–256. Att texten skrevs år 1594 framgår av en tidsangivelse i densamma (Leonhard Fredrik Rääf, *Samlingar och anteckningar till en beskrifning öfver Ydre härad i Östergötland*, bd 3 (Linköping 1861), s. 414). Måns Olofsson var bördig från och bosatt i Ydre härad, som vid den här tiden räknades till Småland men i dag tillhör Östergötland (*Det medeltida Sverige*, bd 4:6, red. av Christian Lovén (Stockholm 2015), s. 23). Jag har vid fastställandet av Måns Olofssons ställning inom frälset utgått från Jan Samuelsons ekonomiska definition av lågfrälse som den grupp inom adeln som ägde mindre än ca 30–40 gårdar (Jan Samuelson, *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523–1611*, Bibliotheca historica Lundensis 77 (Lund 1993), s. 70f). Detta med reservation för de svårigheter som finns när det gäller att avgöra hur många gårdar Måns Olofsson innehade samtidigt, vilket diskuteras nedan. Han tillhörde dock inte det fattigaste lågfrälset, knapadeln, som innehade mindre än ca 4 gårdar (Samuelson 1993, s. 71).
- 3 Rääf 1861, s. 392–415.
- 4 I friare form refereras och citeras texten i Carl Georg Starbäck, *Berättelser ur svenska historien*, ny reviderad upplaga, bd 3 (Stockholm 1885), s. 673–681, och Tage von Gerber, *Falla. En urgammal knapegård i Östergötlands skogsbygd i Torpa socken, Ydre härad* (Ramfall 1946), s. 21–28. Den sistnämnde har dock nästintill ordagrant plagierat Starbäcks framställning.
- 5 I större utsträckning har källan utnyttjats av etnologer och ortnamnsforskare, se t.ex. *Svenska jägarförbundets nya tidskrift*, årg. 4 (1866), s. 65f, Robert Norrby, *Ydre härads gårdnamn* (Stockholm 1905), s. 132, och Nils Ödeen, *Studier i Smålands bebyggelsehistoria. Ett bidrag till svenska ortnamnsforskning* (Lund 1927), s. 169.
- 6 Johnny Kondrup, *Levnad og tolkninger. Studier i nordisk selvbiografi*, Odense University Studies in Scandinavian Languages and Literatures 10 (Odense 1982), s. 19, 106.
- 7 Kondrup 1982, s. 44; Adam Smyth, *Autobiography in Early Modern England* (Cambridge 2010).
- 8 Se t.ex. Arnold Sandberg, ”Riksrådet Sten Axelsson Banérs dagbok 1584”, *Personhistorisk tidskrift* 1934:1–4, s. 184–200, och *Abraham Brabes tidebok*, utg. av Carl Magnus Stenbock & Reinhold Stenbock (Stockholm 1920).
- 9 Kondrup 1982, s. 26f.
- 10 Starbäck 1885, s. 681.
- 11 Rääf 1861, s. 392.
- 12 Sigurður Gylfi Magnússon & István M. Szijártó, *What is Microhistory? Theory and practice* (London 2013), s. 149.
- 13 Magnússon & Szijártó 2013, s. 75.
- 14 Terry Carlbon, ”Makt och inflytande – bidrag till en begreppsapparat”, *Statsvetenskaplig tidskrift* 1967:4, s. 275f.
- 15 Carlbon 1967, s. 276.
- 16 Kate Davison, ”Early Modern Social Networks: Antecedents, Opportunities, and Challenges”, *The American Historical Review* 124:2 (2019), s. 469.
- 17 Charles Wetherell, ”Historical Social Network Analysis”, *International Review of Social History* 43, supplement 6 (1998), s. 127.

- 18 Jeremy Boissevain, *Friends of Friends. Networks, Manipulators and Coalitions* (Oxford 1974), s. 25f, 33.
- 19 Wetherell 1998, s. 127f.
- 20 Christer Winberg, *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndprivilegier*, Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, grundat av Gustav och Carin Olin, Rättshistoriskt bibliotek 38 (Stockholm 1985), s. 16f, 31f; Lars Ivar Hansen, "Slektskap", Anne Eidsfeldt, Knut Kjeldstadli & Hanne Monclair et al. (red.), *Holmgang. Om förmoderne samfunn. Festskrift til Kåre Lunden*, Tid og tanke 4 (Oslo 2000), s. 109, 114.
- 21 Samuelson 1993, s. 229f.
- 22 Thomas Småberg, *Det stängda frälset. Makt och eliter i det medeltida lokalsamhället: Marks och Kinds härader i Västergötland ca 1390–1520*, Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 42 (Göteborg 2004), s. 50f.
- 23 Shmuel N. Eisenstadt & Luis Roniger, *Patrons, clients and friends. Interpersonal relations and the structure of trust in society* (Cambridge 1984), s. 48f.
- 24 Mark S. Granovetter, "The Strength of Weak Ties", *American Journal of Sociology* 78:6 (1973), s. 1361ff, 1376.
- 25 Granovetter 1973, s. 1370f, 1373.
- 26 Se t.ex. Victor Morgan, "Some Types of Patronage, Mainly in Sixteenth- and Seventeenth-Century England", Antoni Mączak (red.), *Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit*, Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 9 (München 1988), s. 91–115, Wim Blockmans, "Patronage, Brokerage and Corruption as Symptoms of Incipient State Formation in the Burgundian-Habsburg Netherlands", Mączak (red.) 1988, s. 117–126, och Helmut G. Koenigsberger, "Patronage, Clientage and Elites in the Politics of Philip II, Cardinal Granvelle and William of Orange", Mączak (red.) 1988, s. 127–148.
- 27 Göran Rystad, "Clientage och statsbyggande. Klient-patronus-relationen i ett underutvecklat samhälle", Magnus von Platen (utg.), *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige* (Stockholm 1988), s. 129–132.
- 28 Samuelson 1993, s. 225f, 229; Fabian Persson, *Servants of Fortune. The Swedish court between 1598 and 1721* (Lund 1999), s. 162f, 166f.
- 29 Wojciech Tygielski, "A Faction Which Could Not Lose", Mączak (red.) 1988, s. 177–201.
- 30 Småberg 2004.
- 31 Småberg 2004, s. 234ff; Samuelson 1993, s. 223.
- 32 Samuelson 1993, s. 233ff.
- 33 Persson 1999, s. 162, 178.
- 34 Ivan Svalenius, *Rikskansliet i Sverige 1560–1592*, Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 7 (Stockholm 1991), s. 51.
- 35 Svante Norrhem, *Uppkomlingarna. Kansli-tjänstemännen i 1600-talets Sverige och Europa*, Acta universitatis Umensis 117 (Umeå 1993), s. 106ff.
- 36 Norrhem 1993, s. 112.
- 37 Norrhem 1993, s. 117.
- 38 Norrhem 1993, s. 42, not 14.
- 39 Florence M. G. Evans, *The Principal Secretary of State. A Survey of the Office from 1558 to 1680*, Publications of the University of Manchester, Historical Series 43 (Manchester 1923), s. 335–337.
- 40 Orest A. Ranum, *Richelieu and the Councillors of Louis XIII. A Study of the Secretaries of State and Superintendents of Finance in the Ministry of Richelieu 1635–1642* (Oxford 1963), s. 56f.
- 41 En aktuell översikt över forskningen om tidigmoderna nätverk finns i Davison 2019, s. 456ff.

- 42 Han har sannolikt inte varit född tidigare än 1549, eftersom föräldrarna gifte sig den 27 januari detta år (Rääf, *Samlingar och anteckningar*, bd 1 (Linköping 1856), nr 154). Samtidigt kan hans födelse inte ha ägt rum senare än 1558, eftersom han upptas i adelsregistret 1573 (Jan Eric Almquist, *Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden (1523–1611)*, Skrifter utgivna av Rättsgenetiska institutet vid Stockholms högskola 3 (Stockholm 1960), s. 434) och då bör ha varit myndig – det vill säga minst 15 år. Eftersom han blev dräng vid hovet 1571 och förklarades varaktig av kungen detta eller påföljande år (se nedan) bör han ha varit född vid mitten eller under andra hälften av 1550-talet.
- 43 J. E. Almquist, ”Ätten Stjärnbjälke (från Småland)”, *Släkt och hävd* 1968:2, s. 74, 83. Enligt Almquist förde Måns Olofssons far Olof Gustavsson en bjälke belagd med tre stjärnor och hans bror Gustav Olofsson en balk belagd med tre stjärnor. Olofs och Måns sigill är avbildade i Rääf 1861, tab. 3, nr 35, 39, och J. E. Almquist 1968, s. 84.
- 44 UUB, Drakeska släktarkivet X 257 d 1, s. 208.
- 45 Rääf 1861, s. 391; J. E. Almquist 1968, s. 83.
- 46 Rääf 1861, s. 392.
- 47 J. E. Almquist 1968, s. 76f.
- 48 Rääf 1861, s. 395–397, 402, 406–409, 414; J. E. Almquist 1968, s. 76f.
- 49 Rääf 1861, s. 398f.
- 50 Rääf 1861, s. 414.
- 51 Rääf 1861, s. 408. Brodern skolades av kyrkoherdarna Kebbo Birgeri i Stenbergas i Östra härad, se Gotthard Virdestam, *Växjö stifts herdaminne*, del 6 (Växjö 1932), s. 291, och Magnus Johannis i Sund, se Johan Alfred Westerlund, Johan Axel Setterdahl & Erik Meurling, *Linköpings stifts herdaminne*, del 4 (Linköping 1920–1933), s. 248f.
- 52 J. E. Almquist 1968, s. 77.
- 53 Rääf 1861, s. 392.
- 54 Rääf 1861, s. 394. Det måste ha skett tidigast 1568, då Johan III tog makten, och senast 1571, eftersom Måns i samband med resan fick en hud av kyrkoherden Benedictus Jonæ i Sund (Rääf 1861, s. 394), som avled detta år (Westerlund, Setterdahl & Meurling 1920–1933, s. 281). Måns Olofsson reste till Borgholm efter att kungen hade kommit ”förstha gångh til Calmarna” (Rääf 1861, s. 394), vilket måste syfta på regentens vistelse där i augusti–september 1571 (Riksarkivet (RA), Riksregistraturet (RR) B:54, fol. 192r–218r). Därefter var kungen i Borgholm i september 1571 (RA, RR B:54, fol. 218v–222r). Denna kronologi stämmer överens med uppgiften att Måns reste till Kalmar tre år efter faderns död (Rääf 1861, s. 394).
- 55 Rääf 1861, s. 414; Persson 1999, s. 99. Detta bör ha skett i samband med att kungen vistades i Kalmar från september 1571 till juni 1572 (RA, RR B:54, fol. 224r–326v, B:56, fol. 1r–18ov), eftersom Måns Olofsson 1573 upptas i adelsregistret (J. E. Almquist 1960, s. 434).
- 56 Rääf 1861, s. 394, 414.
- 57 J. E. Almquist 1960, s. 434.
- 58 J. E. Almquist 1960, s. 172.
- 59 J. E. Almquist 1960, s. 172. Modern levde det år Måns Olofsson flyttade till Graby, vilket skedde ca 1576 eller 1577 (se nedan), och ännu vid fastan året därpå, men synes ha avlidit snart därefter (Rääf 1861, s. 395–398).
- 60 Rääf 1861, s. 395. Måns Olofsson skrev sig till Graby 1577 (Rääf 1861, s. 384f). Han har troligen bosatt sig där tidigast 1576 eller 1577, eftersom han från och med 1571 eller 1572 tjänade ”städigt i hofuit” i fem år (Rääf 1861, s. 394).
- 61 Rääf 1861, s. 384f.
- 62 J. E. Almquist, Lagsagor och domsagor i Sverige med särskild hänsyn till den judiciella indelningen, del 1 (Stockholm 1954), s. 347, del 2 (Stockholm 1955), s. 128; Rääf 1861, s. 405f.

- 63 De var trolovade när Måns Olofsson valde att bosätta sig på Graby (Rääf 1861, s. 397). Hus-trun kallas Anna Brömsdotter i samtida källor, se t.ex. Rääf 1856, nr 217, 225. I modern genealogisk litteratur brukar hon dock benämnas Anna Larsdotter (Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, bd 9 (Stockholm 1936), s. 250; J. E. Almquist 1968, s. 78; Carl Szabad, *Supplement till Den introducerade svenska adelns ättartavlor, ursprungligen utgivna av Gustaf Elgenstierna*, del 1 (Solna 2008), s. 74).
- 64 Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, bd 1 (Stockholm 1925), s. 653f; Elgenstierna 1936, s. 263.
- 65 *Årkebiskop Abrahams räfst. Efter originalakterna, utg. av Otto Holmström*, Skrifter utgivna av Kyrkohistoriska föreningen 4:1 (Uppsala 1901), s. 89; Mia Korpiola, *Between Betrothal and Bedding. Marriage Formation in Sweden 1200–1600*, The Northern World 43 (Leiden 2009), s. 344.
- 66 J. E. Almquist 1954, s. 279f.
- 67 Samuelson 1993, s. 107ff.
- 68 Rääf 1861, s. 414f.
- 69 Rääf 1861, s. 403, 407.
- 70 Krigsarkivet (KrA), Militärerikningar (MR) 1579:15.
- 71 KrA, MR 1579:14, 1590:28, 1593:17. Om fanans deltagande i kriget se Ivar Hult, *Karlskrona grenadjärregementes historia*, del 1 (Stockholm 1913), s. 33–37.
- 72 *Sverges traktater med främmande magter jemte andra dit hörande handlingar*, del 5, förra hälften, utg. av Olof Simon Rydberg & Carl Hallendorff (Stockholm 1903), s. 72–75; Rääf 1861, s. 414.
- 73 RA, RR B:19, fol. 255v, B:20, fol. 9r–9v.
- 74 RA, RR B:21, fol. 13r–13v, 16v.
- 75 *Sverges traktater med främmande magter*, del 5, förra hälften, s. 79–90.
- 76 Rääf 1861, s. 400, 402, 404, 407.
- 77 RA, Frälse- och rusttjänstlängder –1632 (FoR) vol. 15, s. 966f.
- 78 RA, FoR vol. 28, fascikel 1. I denna längd nämns inte brodern som omyndig, och vid tiden för dess upprättande hade Måns Olofsson hunnit återlösa de pantsatta gårdarna Högerås, Lyckö, Rakstorp och Sillefall (jfr Rääf 1861, s. 408f).
- 79 Johan Axel Almquist, *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*, del 3, bd 1 (Stockholm 1947a), s. 500f, 507, 600, bd 2 (Stockholm 1947b), s. 698, 721f, 726, 738f, 765, 1063, 1067, del 4, bd 1 (Stockholm 1976a), s. 207, 268, 297, 474, bd 2 (Stockholm 1976b), s. 542, 589, 596, 724, 732, 755, 846, 855, 859, bd 3 (Stockholm 1976c), s. 1330, 1640, 1684, 1686; J. E. Almquist 1960, s. 172, 235; *Det medeltida Sverige* 4:6, s. 39; von Gerber 1946, s. 7; RA, FoR vol. 15, s. 966f, vol. 16, s. 395f, 402, 410, vol. 18, fascikel 4, frälselängd för Västra härads 1600, vol. 19, s. 466, vol. 28, fascikel 1; Rääf 1856, nr 196, 204, 206, 208, 210–212, 1861, s. 396, 400, 402, 407–409, 415; Jean Silfving, *Från norra Smålands medeltid. En godshistorisk-genealogisk undersökning av Vedbo härads medeltida bebyggelsehistoria* (Jönköping 1952), s. 286; *Årkebiskop Abrahams räfst*, s. 89f.
- 80 RA, RR B:18, fol. 185r, 189r; J. A. Almquist 1947b, s. 1067.
- 81 RA, RR B:88, fol. 145r, 264v, B:89, fol. 23r.
- 82 Samuelson 1993, s. 252.
- 83 *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidevarvet 1521–1718*, utg. genom Emil Hildebrand, del 2:3 (Stockholm 1899), s. 882, 886f, 932, del 3:2 (Stockholm 1900), s. 602, 620, 691, del 3:3 (Stockholm 1910), s. 903, utg. genom Lars Sjödin, del 4:2 (Stockholm 1931), s. 493, del 4:3 (Stockholm 1938), s. 677, 688f, 697, 706.
- 84 Svenska riksdagsakter 3:3, s. 965.
- 85 KrA, MR 1596:7; Hult 1913, s. 37f.

- 86 Landsarkivet i Vadstena, Lönneberga kyrkoarkiv Lla:1, s. 58. Texten är tryckt i *Linköpings biblioteks handlingar*, del 1 (Linköping 1793), s. 120, och Carl Hallendorff, "Ur en svensk kyrkobok från slutet af 1500-talet", *Kyrko-historisk årsskrift* 1902, s. 79.
- 87 Daniel Toijer, *Sverige och Sigismund 1598–1600. Fördraget i Linköping – riksdagen i Linköping* (Stockholm 1930), s. 83f.
- 88 RA, Älvsborgs lösen 1613 vol. 75, räkenskap sjätte terminen 1619, 1.
- 89 J. E. Almquist 1968, s. 81f.
- 90 RA, FoR vol. 16, s. 396.
- 91 Rääf 1861, s. 400f.
- 92 Rääf 1861, s. 404f.
- 93 Rääf 1861, s. 412.
- 94 Rääf 1861, s. 403.
- 95 Rääf 1861, s. 403–405.
- 96 Rääf 1861, s. 403.
- 97 Rääf 1861, s. 393. Tönnes Olofsson var gift med Måns Olofssons halvsyster Helga Svendsdotter (Slatte), som var Ingegerd Halstensdotters dotter i ett tidigare äktenskap (Rääf 1861, s. 408; Hans Gillingstam, "Studier rörande Vasatidens lägrälse", *Personhistorisk tidskrift* 1962:1, s. 62).
- 98 Rääf 1861, s. 399. Möjligheten finns att Rasmus Ludvigsson var en av de personer som hjälpte Måns Olofsson redan första gången han försökte återfå breven.
- 99 Rääf 1861, s. 399f.
- 100 Gillingstam, "Rasmus Ludvigsson", *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 29 (Stockholm 1995–1997), s. 700f.
- 101 Rääf 1861, s. 400–402.
- 102 Svalenius 1991, s. 139f; Svalenius, "Olof Sverkersson Elfkarl (Potomander)", *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 28 (Stockholm 1992–1994), s. 241f.
- 103 Rääf 1861, s. 403. Olof Sverkersson ingick 1595 ett andra äktenskap med Kerstin Matsdotter, men den första hustruns namn är okänt (Svalenius 1991, s. 142).
- 104 Svalenius 1991, s. 95.
- 105 Rääf 1861, s. 403f; Olof Jägerskiöld, "Johan III:s aktion mot prästerskapet i hertig Karls furstendöme 1588", Sven Grauers & Åke Stille, *Historiska studier tillägnade Nils Abnlund 23/8/1949* (Stockholm 1949), s. 107f.
- 106 J. E. Almquist 1968, s. 75.
- 107 Rääf 1861, s. 409, 413f.
- 108 Rääf 1861, s. 409–411. Vid tillfället var han gift och modern levde åtminstone i början av ifrågavarande år, varför det bör ha inträffat i slutet av 1570-talet.
- 109 Rääf 1861, s. 399.
- 110 Rääf 1861, s. 402f.
- 111 Rääf 1861, s. 412.
- 112 Rääf 1861, s. 400.
- 113 Rääf 1861, s. 400. Levnadsbeskrivningens "Anders sketh" måste vara en korruperad form av Anders Keith, eftersom han anges vara bland de "herrar" som stod nära kungen. Om Anders Keith se Bernhard Schlegel & Carl Arvid Klingspor, *Den med sköldebref förlånade men ej ä Riddarhuset introducerade svenska adelns ättar-taflor* (Stockholm 1875), s. 143.
- 114 Nils Edén, Om centralregeringens organisation under den äldre Vasatiden (1523–1594) (Uppsala 1899), s. 165–170.
- 115 Rääf 1861, s. 394.
- 116 Rääf 1861, s. 393. Rääfs uppgift att Erik Gustavsson varit i tjänst hos Erik XIV återgår troligen på det faktum att det i hans kvarlätenskap fanns kläder som han fått av denne regent (Rääf 1861, s. 413f).
- 117 Persson 1999, s. 103f.
- 118 Rääf 1861, s. 394.

- 119 Rääf 1861, s. 400.
- 120 Rääf 1861, s. 401.
- 121 Birgers morfars morfar Peter Nilsson (sparre över stjärna) var Måns morfars farfar, se Elgenstierna 1925, s. 192, Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, bd 7 (Stockholm 1932), s. 609f, Silfving, "Släkterna Hjort ('Hiorth'), 'halvhjort' och 'hjorthuvud' i Småland", *Genealogisk tidskrift*, bd 5, årg. 13–15 (1958–1960), s. 113f, 118.
- 122 Gillingstam, "Halvhjort", *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 18 (Stockholm 1969–1971), s. 70.
- 123 Gillingstam 1969–1971, s. 70; Silfving 1958–1960, s. 118f.
- 124 Rääf 1861, s. 400.
- 125 Rääf 1861, s. 403.
- 126 Rääf 1861, s. 400–404.
- 127 Visserligen blev Birger Isaksson utnämnd till häradshövding och ståthållare på Stockholms slott (Gillingstam 1969–1971, s. 70), men han tillhörde lågfrälset och hans godsinnhav tycks ha varit ungefär lika stort som det Måns Olofsson efter hand lyckades samla ihop (RA, FoR vol. 8, fascikel 4, fol. 36r–36v; J. A. Almquist 1976a, s. 79f).

Carl Pettersson: En tjuv med viss moral

Av Bonnie Clementsson

r 1836 stod Carl Pettersson inför Medelstads häradsrätt i Ronneby, anklagad för andra resan stöld. Rätten inhämtade en karaktärsbeskrivning av honom från kyrkoherde Lundgren, som varit ansvarig för hans andliga bildning under uppväxten. Lundgren lät meddela att Carl "allt ifrån barndomen visat den största vanart" och "flera gånger befunnits med snatteri". Carl saknade "all kristendoms-kunskap" och hade "från sina tjuvföräldrar med modersmjölken insupit begäret för rovor och brott, samt vedervilja för allt anständigt och gott". Kort sagt var 21-årige Carl i prästens tycke "ett beklagligt avskum för samhället" och han hade i flera år "fört en sådan vandel" att ingen bättring var att vänta.¹ Prästens farhågor besannades så till vida att Carl sex år senare dömdes till livstids straffarbete för fjärde resan stöld.²

Det tidiga 1800-talets Sverige karakteriserades av stora samhällsomvandlingar. Det skedde en kraftig befolkningsökning i landet samtidigt som fattigdomen, brottsligheten och prostitutionen ökade.³ Enligt den skotske författaren Samuel Laing, som reste runt i Sverige på 1830-talet, var brotts-

ligheten och omoralen statistiskt sett mer utbredd i Sverige än i något annat europeiskt land.⁴ Landets styresmän menade att samhällsproblemen till största del berodde på sjunkande moral och minskande respekt för auktoriteter bland samhällets lägsta klasser. Personer från underklassen ansågs ha fallenhet för lättja och dryckenskap, och sakna såväl bildning som grundläggande heders- och moralkänsla.⁵

För att lösa de ökande samhällsproblemen infördes en rad reformer inom både rättssystem och fattigvård i syfte att fostra underklassen till goda samhällsmedborgare.⁶ Utvecklingen var inte unik för Sverige och reformerna liksom bakomliggande ideologier har studerats grundligt i både svensk och internationell forskning.⁷ Vi vet dock fortfarande mycket lite om hur människor från de lägre samhällsskikten – de fattiga och de brottsliga individerna som reformerna faktiskt riktade sig mot – uppfattade sin position i samhället och mötet med rättsstaten.⁸

Carl Pettersson motsvarade i stort sett samhällselitens stereotypa bild av en brottsling. Hans fattiga föräldrar hade båda straffats för olika tjuvnadsbrott och

Carl liksom några av hans syskon följde tidigt i deras fotspår.

Med Carl som exempel vill jag i den här artikeln belysa hur det tidiga 1800-talssamhället kunde te sig för individer från samhällets periferi. Jag vill visa vilka möjligheter och begränsningar Carl upplevde och hur hans syn på rätt och fel förhöll sig till överhetens. Fokus ligger framför allt på tiden innan hans slutliga fängelsedom, det vill säga hans barndom, uppväxt och brottskarriär. Jag utgår ifrån kyrkböcker samt domstols- och fängelseprotokoll i kombination med Carls egen självbiografi, som han dikterade för en medfånge när han hade avtjänat de första sex åren av sitt livstidsstraff. Tack vare denna biografi kan vi alltså komma Carl – en olärd person från äldre tid – närmare in på livet än vad som vanligtvis är möjligt.

Samhällsideologisk bakgrund

Omkring sekelskiftet 1800 spreds upplysningsfilosofiska tankar där frihet, jämlikhet och rättvisa för individen betonades. Samtidigt uppstod också ett nytt intresse för att studera brott utifrån ett ”vetenskapligt” perspektiv. Före sekelskiftet dominerade föreställningar om arvsynnen, som gjorde alla individer till potentiella förbrytare och där slummen tycktes styra utfallet. Men i början av 1800-talet framhöll företrädare för de nya ”vetenskapliga studierna” att brottslighet främst berodde på svag karaktär

och dålig moral bland de lägre samhällsklasserna. Den bildade eliten tänkte sig att kriminalitet – liksom fattigdom – i stor utsträckning berodde på aktiva val från individens sida.⁹

För att omvända brottslingar och återintegrera dem i samhället och för att uppfostra fattiga människor och vanliga arbetare till rättskaffens medborgare, infördes bland annat allmän folkskola, nya fattigvårdslagar och mildare straff vid förseelser.¹⁰ Samtidigt skärptes tjänstetvånget och lösdriverilagarna och det infördes nya stränga passregler för inrikes resor.¹¹ Det senare innebar att alla som reste i områden där de inte var kända måste medföra ett pass med uppgifter om namn, yrke och ärende samt hemvist och resväg. Om den resande befann sig på fel plats vid en tillfällig kontroll, riskerade denne att straffas.

Tillsammans med tjänstetvånget och lösdriverilagarna utgjorde det nya passsystemet en viktig del av statens kontroll av landets arbetskraft. Alla som inte hade laga försvar, det vill säga fast sysselsättning som bevis på att man kunde försörja sig, riskerade att skrivas ut som soldat eller båtsman alternativt skickas till allmän arbetstjänst.¹² Visserligen avskaffades möjligheten att döma lösdrivare till krigstjänst 1824 men året därpå bildades istället pionjärkåren som var ett slags tvångsarbetsläger som styrdes med strikt militär disciplin.¹³ I slutet av 1830-talet utgjorde de försvarslösa

Samt ges gängen 8 till dygnet med karrast
 för det att jag kastat en plantra i fön-
 steln och när jag Berggårdens och resten
 har varit för fullen, och det är att en-
 som jag med mitt förnekt och vilja vet af
 jag har därför fått uppkönt allt det som jag
 behövt, men tackhänvis att jag är en gång han
 erhålla min friskt igenom hederliga munskick,
 och ett gott uppförande här på stället.

Tecknar Livstidsfängens

Nr 142 Carl Pettersson

Efter lifstidsfängens diktamen nedskrivet af lifstidsfängens

Nr 292 August Wilhelm Lindblad

Carlsten den 4 November 1848.

Sista sidan av Carls självbiografi. Texten avslutas: "Tecknar livstidsfängen nr 142 Carl Pettersson
 efter självbiografins diktamen nedskrivet av livstidsfängen nr 292 August Wilhelm Lindblad.
 Carlsten den 4 november 1848".

omkring 50 procent av alla fängslade personer i landet.¹⁴

Från slutet av 1700-talet hade bruket av kroppsstraff minskat till förmån för fler fängelsestraff, vilket ledde till att fängelserna blev överfulla. I politiska och juridiska diskussioner omkring sekelskiftet 1800 beskrevs både svenska och europeiska fängelser som moraliska och hygieniska smitthärdar, vilket ledde till krav på nya reformer.¹⁵ Fängelse-reformatörerna inspirerades främst av amerikanska modeller som gick ut på att isolera fångarna från varandra, och vid riksdagen 1840/41 beslutades att alla svenska gemensamhetsfängelser skulle byggas om till cellfängelser i enlighet med den så kallade Philadelphiametoden.¹⁶

Vid sidan av nya regleringar gällande fattigvården skedde alltså en ideologiskt motiverad omstöpning av hela fängelsesystemet under första hälften av 1800-talet i Europa. Frågan är hur dessa förändringar påverkade de samhällsgrupper som reformerna riktades mot.

Det finns en del forskning som tagit sikte på brottslingarnas perspektiv, men också i dessa studier är det ovanligt att det huvudsakliga källmaterialet har skapats av fångarna själva.¹⁷ Den brittiske historikern Philip Priestleys studie utgör dock ett undantag. Han har haft tillgång till självbiografier från straffångar. Hans forskningsfrågor rör dock främst hur engelska fångar upplevde livet innanför

murarna och saknar därmed fokus på fångarnas bakgrund och tidigare plats i samhällslivet.¹⁸ I en svensk kontext har Marja Taussi Sjöberg studerat straffångar i Norrland på 1860-talet och Viktor Englund har undersökt fångarnas villkor på Långholmen i Stockholm vid sekelskiftet 1900.¹⁹ I båda studierna utgår författarna från de brottsligas perspektiv och handlingsutrymme, men de har främst haft tillgång till officiella dokument och kan därför inte säga så mycket om fångarnas egna upplevelser. Båda studierna fokuserar dessutom på en senare tidsperiod efter cellfängelsernas införande.

Till skillnad från de flesta tidigare studier utgår den här undersökningen från källmaterial som har skapats av fångarna själva. Studiens huvudfokus ligger inte heller på fängeslivet eller på hur de nya cellfängelserna påverkade fångarna, utan på hur livet utanför murarna kunde gestalta sig för människor i samhällets periferi långt innan fängsloreformerna hade genomförts.

Biografier och narrativ analys

Under 1700-talet och framför allt 1800-talet ökade intresset för brottslingar markant i samhället. Detta resulterade bland annat i allt fler skillingtryck och biografiska berättelser som handlade om beryktade brottslingar. Många känner exempelvis till Lasse-Maja som klädde ut sig till kvinna när han begick sina

brott och vars memoarer kom ut första gången 1833. Andra har kanske läst om stortjuven Carl Fredrik Liljas "djärva och grova brott".²⁰ Dessa och liknande tryckta berättelser innehåller emellertid ofta en uppsjö av moralkakor som tydligt syftade till att varna samtidens ungdomar från att ge sig in på den kriminella banan.²¹ Men, som historikern och Lasse-Maja-experten Lars Ericson Wolke har påpekat, är sanningshalten i sådana berättelser – liksom författarnas identitet – många gånger mycket svår att belägga.²²

Under hösten 1848 dikterade Carl Pettersson sin biografi för en medfånge på Carlstens fästning. Det var tidningsredaktören och författaren Carl Fredrik Ridderstad som gav fångarna tillfälle att skriva ner sina berättelser. Ridderstad hade för avsikt att skriva en skönlitterär bok om Stockholms undre värld och tog kontakt med dömda brottslingar för att lära sig mer om de kriminellas tillvaro i samhället. Ridderstad fick fångarnas förtroende och lämnade papper och penna till dem som befann sig på fästningens sjukhus.²³

Carl dikterade sin levnadsteckning i Carlstens sjukhusvalv under hösten 1848. Bild från Claes Krantz Under järnkronan (Stockholm 1963, s. 135).

Sjukhuset var mycket snarligt ett vanligt fångvalv, men de sjuka fångarna tilläts använda mer ved till uppvärmningen och de var arbetsbefriade. Därmed hade de tid över då Ridderstad kom dit. I Ridderstads personarkiv finns 17 självbiografier bevarade, där fångar av olika ålder och bakgrund berättar om sin uppväxt, sina brott och sitt möte med rättsstaten. Levnadsberättelserna är ett unikt historiskt källmaterial eftersom de är skrivna av människor utan högre utbildning i en tid då ytterst få obildade människor lämnade skriftligt material efter sig. De flesta fångarna skrev sin biografi själva medan några fångar dikterade sin berättelse för en medfänge. Biografierna omfattar 1000 handskrivna sidor och har inte tidigare använts för historisk forskning.²⁴

Inom narrativ analysmetod betonas att en självbiografi aldrig kan sägas vara absolut sann. Den kan präglas av sviktande minne och medvetna justeringar, men för att skapa mening måste författaren sätta berättelsen i relation till något känt. Händelser måste sättas in i orsakssammanhang som bildar begrip- ligen mönster för utomstående, speciellt om syftet är att förklara ett specifikt skeende. När författaren skriver om sitt liv tvingas vederbörande reflektera över sina erfarenheter, sina känslor och sina handlingar innan pennan fattas. Skrivprocessen innefattar därmed alltid ett moment av tolkning och analys av min-

nena och den färdiga framställningen kan sägas vara den version av sanningen som författaren vill presentera. Berättelsen konstrueras även i relation till vissa språkliga genrer och konventioner som författaren måste förhålla sig till för att skapa trovärdighet.²⁵ Indirekt i berättelsen avslöjas samtidigt vardagliga företeelser som författaren troligen inte skänker en medveten tanke, men som beskriver samtida normer, kultur och samhällsliv.

I detta fall – då en straffänge dikterat sin berättelse för en annan fånge – är det alltså sannolikt att såväl ordval som beskrivna episoder har anpassats till den generella fångelsejargongen som fanns mellan fångarna. Det finns dock ingenting som tyder på att berättelsen domineras av lögnar eller medvetna påhitt. Med undantag av några avvikelser i tidsförloppet har jag inte hittat några motsägelsefulla uppgifter i Carls biografi. Tvärtom stämmer många detaljer från hans berättelse överens med det som går att kontrollera mot myndighetsmaterialet.²⁶ Huruvida somliga detaljer är helt sanna eller ej är dock mindre intressant eftersom analysen syftar till att förstå hur samhället tedde sig från just Carls perspektiv.

Carls uppväxt och levnad

Carl föddes i februari 1815 som nummer fyra av totalt nio syskon i en fattig familj i Kolshult by i Tvings socken i Ble-

kinge.²⁷ Tre av Carls yngre bröder dog i späda ålder. Fadern, Peter Samuelsson, var torpare och backstugubo men benämns också som "slagskämpe" i kyrkboken.²⁸ När Carl var 17 år dömdes pappan till tre års fästningsarbete på Malmöhus för tredje resan stöld. Han kom aldrig tillbaka utan dog på fästningen knappt 50 år gammal.²⁹

Carls storasyster Kerstin beskrevs av prästen som "liderlig och tjuvaktig". Hon födde senare en utomäktenskaplig son och tillbringade ett par år på spinnhus. Carls storebror Zachris blev som vuxen lösdrivare och dömdes för stöld vid minst två tillfällen. Även Carls mor dömdes vid något tillfälle för snatteri. Carl själv och hans andre storebror Abram benämndes i tonåren som "uslingar som borde ha nattvardsundervisning" av prästen.³⁰ Carl lärde sig att läsa hjälpligt av sina föräldrar och i skola men han konfirmerade sig inte. Nattvar den tog han först i vuxen ålder i fångelset.³¹

Liksom flera andra från sin familj gled Carl tidigt in på brottets bana. Hans första "mästerstycke", som han själv kallade det, blev att, med sin fars samtycke, stjäla fiskeredskap från bönderna. När han blev lite äldre och "något bättre lärd uti hantverket" fick han följa med sin pappa på stöldräder till böndernas källare och kvarnhus och på detta sätt framlevde de vad Carl i efterhand ser som sina "bästa dagar". När pappan häktades beskriver

Carl att han "miste sin kamrat och fick driva professionen själv".³²

Carl straffades redan som tonåring för snatteri. Han misstänktes för flera stölder men friades i brist på bevis. När han var 20 år dömdes han för första gången för stöld till tolv dagars fängelse på vatten och bröd.³³ Detta blev inledningen på en nästan livslång inlåsning för Carl. Han arbetade en tid som dräng hos en bonde där han "tjänade troget och anständigt", men han hade inte ro att stanna kvar utan sökte sig ut i världen. Han ville inte "vara slaf under andra" utan vara sin "egen herre".³⁴ Kort därefter häktades han återigen efter att ha påkommit med att stjäla en säck råg från ett kvarnhus. Carl dömdes för andra resan stöld till 15 par spö och uppenbar kyrkoplikt i Tvings sockenkyrka. Kyrkoplikt innebar att syndaren skulle sitta på den så kallade tjuvpallen längst fram i kyrkan under gudstjänsten för att sedan inför församlingen be om ursäkt för sitt brott. Därefter överlämnades Carl såsom försvarslös till Karlskronas korektionsinrättning för, som domstolen uttryckte det, "nyttig sysselsättning".³⁵

Här blev alltså Carl föremål för en av statens uppfostrande åtgärder. Han hade avtjänat straffet för sitt brott, men återvann inte sin frihet utan tvingades till allmänt arbete. Det första statliga beslutet att – i organiserad form – sätta såväl frigivna fångar och avskedade soldater som lösdrivare och försvarslösa

i tvångsarbete hade fattats 1804. Syftet var att avlasta de överfulla fängelserna utan att anstränga statens resurser. Även om försök gjordes till viss uppdelning, blandades i praktiken ofta personer som begått brott med personer som aldrig varit i klammeri med rättvisan. Medan de som dömdes för brott ofta tilldelades ett tidsbegränsat arbetsstraff på ett till tre år, togs försvarslösa in på obestämd tid. Därmed kunde de bli kvar mycket längre än dem som dömts till tvångsarbete i samband med att de begått ett brott. Det var särskilt svårt att slippa ut 1833–1846, då reglerna för tvångsarbete var som allra strängast. Arbetsinrättningarna var strikt militärt organiserade, för man tänkte sig att denna struktur och ordning skulle förbättra de intagnas arbetsdisciplin.³⁶

Carls arbetsdisciplin blev inte bättre på Karlskronas arbetsinrättning. Som han själv uttryckte det "uthärdade" han tvångsarbetet i åtta månader innan han rymde och gav sig ut på vägarna. Han hade släkt i Skåne och när han hälsade på sin bror i Stora Herrestad gick han några veckor i gesällära, men han kom inte överens med de övriga gesällerna eftersom "liderligheten och brännvinet hade för långt insteg" hos honom vid det laget.³⁷ Istället fortsatte Carl sitt kringströvande liv. Han rörde sig från Småland och Blekinge i norr till Ystad i söder i jakt på värdesaker. Han stal regelbundet från marknadsbesökare eller

obevakade ladugårdar. Han fångades och rymde otaliga gånger. Han stod inför rätta ett tiotal gånger och dömdes till spöstraff, prygel, arbetsinrättning och fästningsarbete i olika omgångar.³⁸

I december 1837 dömdes han till tre års fästningsarbete på Landskrona fästning.³⁹ Efter frigivningen skickades han, i brist på laga försvar, direkt tillbaka till Karlskronas tvångsarbetsinrättning varifrån han rymde efter några månader.⁴⁰ Efter ännu en sommar i frihet greps han återigen på hösten, och våren 1842 fick han sin slutliga dom: 40 par spö, uppenbar kyrkoplikt och livstids straffarbete.⁴¹ Han var då 27 år gammal.

I fängelsearkiven kan man läsa om hur Carl upprepade gånger dömdes för fylleri, rymningsförsök eller vanvördnad. Som en följd av dessa regelbrott tvingades han gå med fotboja och armfängsel flera månader i sträck. Han satt isolerad i mörk eller ljus cell i flera omgångar. Vid ett tillfälle fick han bära halsok i tre månader som straff för arbetsvägran och sturskhet mot vaktbefälet.⁴² Han satt fängslad på Carlsten, Skansen och Nya Älvsborgs fästning och år 1858 flyttades han till Varbergs fästning för förvaring i ensamcell från september till mars nästföljande år.⁴³ Efter detta fick han inga fler bestraffningar.

På 1860-talet ansökte han om benådning hos kungen, vilket beviljades vid tredje försöket 1869.⁴⁴ En benådning innebar då förflyttning från klassen

”straffänge” till ”försvarslös”. Därefter tillbringade Carl ytterligare fyra år på olika tvångsarbetsinrättningar innan han slutligen frigavs helt i oktober 1873.⁴⁵ Han var 58 år gammal och bortsett från två somrar på rymmen hade han suttit fängslad på arbetsinrättning eller fästning sedan han var 20 år gammal. Han

flyttade hem till Blekinge där han bodde med sin bror. Ett drygt år senare dog han.⁴⁶

Carl i myndighetsmaterialet

Carl framstår som en obstinat person som aldrig slutade göra motstånd mot överheten. Hans liv i fängelset blev hårt och hans straffregister var ovanligt långt. På Varbergs fästning kallades han för ”Vargen” av sina medfångar.⁴⁷

Enligt fångrullorna var Carl omkring 167,5 centimeter lång (fem fot och sju tum). Han hade brunt eller möjligen lite rödaktigt hår, hans ögon var blå och han hade en spetsig näsa och ett magert, ovalt eller ”långlagt” ansikte. På något ställe anges han ha utstående haka och läppar samt en ”undersättsig växt”.⁴⁸

Beskrivningar över misstänkta och dömda brottslingar i samband med allmänna efterlysningar var förhållandevis generella. Om personen ifråga saknade utmärkande ärr eller födelsemärken var det i stort sett omöjligt att identifiera vederbörande enbart baserat på beskrivningen. Problemet med identifieringen var välbekant inom rättsväsendet och när fotograferingstekniken utvecklades i mitten av 1800-talet blev därför några av landets fängelsekunder bland de första att förevisas. Av denna anledning blev också Carl fotograferad 1861 när han var 46 år gammal.⁴⁹

Liksom många andra vid den här tiden drack Carl gärna alkohol. I frihet stal

Carl Petterssons straffregister. (AD, Varbergs straffängelse DIIIa:4, s. 705.)

Carl Pettersson på Varbergs fästning 1861.

han brännvin och som fängslad straffades han för fylleri upprepade gånger och dessutom erkände han i biografen att "liderligheten och brännvinet" hade styrt hans handlingar. Vi vet också att han snusade. Som ung bedömdes han vara stark och arbetsförmåga, men på äldre dagar plågades han av dubbelt ljumsbräck och kunde inte längre fullfölja ett helt arbetspass. Två gånger råkade han ut för allvarliga olyckor. Han bröt benet och hamnade på sjukhus när han satt på Karlskronas tvångsarbete som 21-åring och femton år senare när han satt på Carlstens fästning blev han knuffad nerför en hög vall av en medfånge. Carl fördes till sjukhus med allvarliga skador men hämtade sig så småningom.⁵⁰

I oktober 1873 släpptes Carl slutligen fri från Tjurkö tvångsarbetsställe med 91 öre på fickan och ett pass, utställt på Karlskrona.⁵¹

Carls beskrivning av sig själv

Carl beskriver sin tjuvkarriär nästan som en yrkesbana. Hans talar om sina första "mästerstycken", och om hur han med tiden "lärde sig hantverket bättre" och hur han sedan kom att bedriva sin "profession". Han träffade en vän "som drev samma rörelse" som han. Senare gjorde han sällskap med en annan tjuv som "var ganska skicklig uti yrket, men mästerstycket, det fick jag stå för".⁵²

Denna, för oss något tveksamma, yrkesstolthet kan ha svarat mot en hie-

rarkisk ordning straffångarna emellan. Priestley har beskrivit hur engelska fångar beundrade dem som kunde utföra inbrott eller fickstöldar med högre skicklighet och professionalitet jämfört med dem som lyckades mindre väl inom sitt gebit, och det är sannolikt att en liknande kultur rådde bland svenska fångar.⁵³

I biografen beskriver Carl ofta brotten med förskönande omskrivningar. Han "besökte" källare och kvarnhus, han "hjälpste" bönderna att sälja säden, eller "hälsade på" hos en bonde. Han gick ut för att "skaffa något på kroken" och han "hittade plånböcker i marknadsfolkets fickor". Vidare talar han också om sin "plogsed" som en metafor för sitt olagliga leverne.⁵⁴

Det finns ibland en triumferande ton när Carl beskriver något som lyckades honom väl. Ett inbrott inleddes då Carl "vips som blixten" rusade in hos en rik bonde. Samma uttryck används när Carl tillfångatagits och länsman skulle föra honom till häktet men han lyckades ta sig ur handfångslet och "vips som fågeln var jag genast lös".⁵⁵ En annan gång, när Carl skulle tillbringa natten fastbunden i skjutsrättarens kökssoffa, lösgjorde han sig från sitt "värdfolk och kom lyckligtvis undan". Nästa gång han fångades fördes han till en by, men där blev han "icke gammal gäst utan tog genast till flykten".

Senare genomgick han en rannsaking i Skåne och dömdes till 40 par spö

och uppenbar kyrkoplikt. Han mottog kropsstraffet genast, men natten till söndagen rymde han ur häktet "så de fick ingen visit i kyrkan av mig".⁵⁶ Vid ett annat tillfälle upptäckte en bonde att Carl och hans kompanjon inte hade något pass och ville föra dem till länsman, men de smet ifrån bonden och hans dräng på vägen. Carl påpekar lite skadeglatt när hans minns tillbaka: "så snopna de vart när de miste sina gäster".⁵⁷ En gång jagades Carl av "en spion som red". Spionen kastade sig av hästen mot Carl för att ta fast honom men Carl drog upp en laddad pistol så motståndaren "måste falla till bönboken".⁵⁸

Emellanåt blir Carl också skrytsam i tonen. En gång tillbringade han och en kamrat en månad i Ystad. De levde "uti sus och dus så länge pengarna varade" och Carl gjorde "minst tre om inte fyra konor [...] i grossess". En annan gång beskriver han att "där var ingenting som felades oss för pengar tröt inte, ej heller klockor och [...] kvinnfolk". En annan gång när han var på grön kvist bjöd han generöst "så många som ville supa både horor och så när sagt både hund och katt".⁵⁹

Denna positiva, något arroganta, jargong känns också igen från andra samtida berättelser av och om kriminella. Språket var mustigt och de kriminella beskrevs ofta utifrån olika positiva hjälteideal, där de – likt Robin Hood – stal från de rika och gav till de fattiga al-

ternativt där de satte sig upp emot representanter för en maktfullkomlig stat eller ett orättvist rättssystem.⁶⁰

Men Carl undanhåller inte episoder som var svårare för honom. När han avtjänade tvångsarbete på Karlskrona "inföll den olyckshändelsen att jag bröt av mig benet och måste således uthärdas på sjukhuset". En annan gång rymde han under transporten mellan fängelset och domstolen. Han var fångslad med fotblack, vilket var ett stort tvådelat träblock som lämnade lagom håll för vristerna när det stängdes. Carl lyckades ta sig ur blacken men ena stöveln stannade kvar: "Uti detta eländiga tillstånd tog jag vägen genom en skogsbacke och ner över en sjö. Sedan blev det rätt svårt för mig för barfota var jag och detta var vintertid. Frös gjorde jag utan nåd och barmhärtighet och visste därför ingen annan utväg än att skära sönder skjortan och linda om foten vilken var nära avfrusen".⁶¹

Carls sammanfattar slutligen sin levnadsteckning med att "det är allt ont som jag med mitt förnuft och vilja vet av. Jag har därför fått uppskrivet allt det som jag utstått, men kanhända att jag än en gång kan erhålla min frihet igenom hederliga människor och ett gott uppförande här på stället."⁶² Då var Carl 33 år gammal och hade avtjänat sex år av sitt livstidsstraff. Han fick sin önskan om frihet uppfylld, men först efter ytterligare 25 år i fängsligt förvar.

Carls perspektiv på samhället

Carls biografi ger viss inblick i hur han resonerade och vad som motiverade hans handlingar men indirekt får läsaren dessutom en hel del information om det tidiga 1800-talets samhällsliv. Det gäller bland annat livet på vägarna, bönderna och det lokala rättsväsendet, passtväng-
et, fångskjutsarna och de sociala nätver-
ken.

Det faktum att det inte fanns foto-
grafier och inte heller snabb kommu-
nikation mellan landsändarna gjorde
det möjligt för efterlysta brottslingar att
hålla sig undan från myndigheterna en
tid. Det fanns gott om gästgivargårdar
och även om dagen skulle lida mot kväll
och det var långt till närmaste gästgive-
ri var det bara för en resande att be om
nattlogi och mat i närmaste bondgård
mot ett par skilling i ersättning.⁶³ Den
dåtida landsbygden fullständigt myllra-
de av liv och tillfälliga möten.

Att en stor mängd människor rörde
sig längs vägarna har tidigare beskrivits
av arkivarie Wolter Ehn, som studerat
länsstyrelsens efterlysningar. Ehn be-
skriver hur "vandrande gesäller, mark-
nadsbesökare, arbetssökande, lump-
samlare" men även tiggare, förrymda
soldater, båtsmän, arbetskarlar, drängar
och bondsöner rörde sig längs vägarna.⁶⁴

En liknande bild av rörlighet fram-
kommer i Carls och de övriga fångarnas
biografier. De mötte handelsresande på
väg till eller från en marknad, bönder på

väg till kvarnen för att mala säd, andra
bönder på väg hem från skogen med
vagnen fullastad med timmer. Där fanns
gårdfarihandlare som reste runt och er-
bjöd sina varor, bondmoror på väg till
släktingar, drängar som utförde ärende
åt sina husbönder eller barn som sam-
lade bär i skogen.⁶⁵ Alla man träffade på
vägen bytte man några ord med: berät-
tade vad man hette, varifrån man kom
och vart man var på väg. Skulle man åt
samma håll slog man följe.

Det pågick också en livlig handel,
inte bara vid de officiella försäljnings-
bodarna i städerna eller på marknaderna
utan överallt. Allt gick att sälja: klockor
och silverföremål, alla slags kläder, mat,
brännvin, bonader och enkla husgeråd.⁶⁶
Som främling kunde du emellertid inte
stanna på samma ort för länge utan att
omgivningen började undra vem du
var och vad du sysslade med. Om det
begicks brott på orten fick alla genast
vetskap om detta och misstänksamheten
förhöjdes mot alla främlingar.

Polissystemet var ännu inte utbyggt
utan det var häradsfogden, länsman och
i viss mån fjärdingsman som utgjorde
statens representanter på landsbygden.
Vid sidan om brottsbekämpning an-
svarade dessa även för skattuppbärning
och transporter av soldater och mate-
rial. De skulle även upprätthålla regler
för exempelvis jakt, fiske, spel och dob-
bel samt brännvinshantering.⁶⁷ När ett
brott begicks kunde därför dessa statens

formella representanter inte ensamma stå för gripandet och fasthållandet av en misstänkt brottsling. De var helt beroende av hjälp från lokalsamhället, vilket de också fick många gånger. Vid ett tillfälle beskriver Carl att det var "stränga efterspaningar" i trakten. Carl och hans kumpan Anders hade ingen lugn stund "för bönderna var rent galna med sina efterspaningar".

För kända brottslingar gällde det alltså att hela tiden vara på språng, att hålla sig i konstant rörelse och att genast avlägsna sig från trakten där de senast begått brott eller blivit sedda. "I största hast tillhandlande vi oss en häst till mans på Gripens auktion och dem begagnade vi elva mil", berättar Carl. En annan gång när det var "allvarliga efterspaningar" efter Carl och Anders rodde de ut till en liten ö där de byggde en koja. Bortsett från några nattliga räder tillbringade de sex veckor på ön, men respiten varade inte. En tidig morgon "fick de visit" av bönderna och kom undan bara tack vare att de hade sällskap av en hund som varnade dem.⁶⁸

Behovet att hela tiden hålla sig i rörelse för att undvika närgångna frågor aktualiserade ett annat problem för de som levde i samhällets periferi, nämligen det strikta passsvånget. Vi känner från tidigare forskning till vilka begränsningar som lagarna medförde i teorin, men vi vet nästan ingenting om hur de resande förhöll sig till reglerna. Historikern

Anna-Brita Lönngren har redogjort för myndigheternas syfte med passsystemet och historikern Theresa Johnsson har fördjupat sig i vad hon kallar för "lösdriveriets' sociala praktik" på 1830-talet, men båda är källmässigt hänvisade till myndighetsmaterial, vilket starkt begränsar deras möjlighet att förstå hur reglerna faktiskt påverkade enstaka människor.⁶⁹

Det var tveklöst svårt att röra sig i landskapet utan att ha korrekta papper med sig. Länsmän och gästgivare var officiellt ålagda att fråga alla främlingar om deras pass men även vanliga bönder kunde be att få bekräfta resandes identitet och ärende genom att titta på passet. Carl och Anders råkade ut för detta när de vid ett tillfälle sökt nattlogi i en bondgård. Vid ankomsten var endast hustrun hemma och hon bäddade åt dem i kökssoffan. De hade redan lagt sig när bonden kom hem och frågade sin hustru vem som sov i soffan och om hon hade kontrollerat deras pass. Det hade hon inte. Mannen lyfte då ut deras kläder från rummet så de inte skulle ge sig av under natten. På morgonen fick han veta att de inte hade pass med sig varpå han ville föra dem till länsman. Carl och Anders lyckades dock smita sin väg under resan. Vid ett annat tillfälle när Carl reste ensam försökte han skaffa fram falska papper mot betalning. Han gömde sig hos en bekant som gick för att ordna fram ett pass, men den som skulle skriva passet var så sjuk att Carl

tingades avvakta, och under tiden blev han häktad igen.⁷⁰

Möjligheten att få en skollärare eller en präst att skriva ut falska papper nämns av flera andra straffångar så det förefaller ha varit fullt möjligt att ordna, åtminstone om man hade pengar att betala med.⁷¹ Passtvänet var alltså något som alla resanden tvingades förhålla sig till och hade man inte tillgång till den äkta varan fick man antingen riskera att resa utan papper eller skaffa sig falska intyg. Carls och de övriga fångarnas berättelser visar med all tydlighet att passsystemet inte enbart var en pappersparagraf utan att reglerna orsakade återkommande problem för dem då de rörde sig i samhället.

Som läsare av Carls och andra straffångars biografier häpnar man över de otaliga rymningarna. Om man var en känd brottsling var det uppenbarligen svårt att i längden inte åka fast. Folk höll utkik och frågade efter pass, och bönderna skyndade till varandras hjälp om någon fick syn på eller anmälde en tjuv. Samtidigt tycks det ha varit relativt lätt att rymma igen. I mars 1836 häktades Carl men hann rymma innan rättegångens början. Rannsakingen hölls istället tre månader senare. Under dessa tre månader hade Carl rymt, blivit fasttagen och rymt igen vid minst fem tillfällen. Fyra av dessa rymningar skedde i samband med att han skulle transporteras till ett häkte.⁷²

Tidigare hade bönderna själva fått ansvara för så kallad fångskjuts av misstänkta brottslingar till och från häkten, rannsakingar och fängelser. Men från och med 1815 skulle en ansvarig gevaldiger (fångvakt) följa med alla fångtransporter och ansvara för fångens bevakning. Men dessa nya bestämmelser följdes inte alltid i praktiken.⁷³ Detta kan ha bidragit till att fångar överraskande ofta lyckades rymma från sina fångskjutsar även följande decennier. Tiden från det att den misstänkte togs fast tills han kom under läns- eller fjärdingsmannens kontroll var kritisk, men Carl visade vid minst tre tillfällen att det gick bra att rymma även från fjärdingsmannens förvar, liksom från häktena.

Under hela den "yrkesaktiva" tid Carl berättar om tycks han ha haft släktingar, vänner och bekanta att vända sig till. Allt han stal måste också säljas vidare och uppenbarligen hade han även kontakter för detta. Vid ett tillfälle blev han arresterad hemma hos en bonde där han lämnat sitt stöldgods. Han rymde snabbt igen, återvände till bonden och fick 50 riksdaler för varor som bonden hade sålt för hans räkning.

När Carl undkom en hetsig jakt kunde han oftast vila ut någonstans där han var känd och välkommen, men han kunde inte stanna för länge utan att riskera att bli angiven och arresterad. Han hälsade på sin mor flera gånger, liksom sina bröder och sina far- och morbrö-

der. Men när han bodde hemma hos sin morbror några dagar blev han angiven av en gumma som också bodde där. Och vid ett annat tillfälle när han besökte sin mor arresterades han efter fyra dygn.⁷⁴ Trots att Carl hade gott om vänner och bekanta var livet aldrig säkert och han riskerade hela tiden att bli angiven.

Det faktum att Carl hade vänner att vända sig till visar dock att han inte var helt utstött. Bortsett från andra personer som liksom han själv var i ständig rörelse, hade han kontakt med flera släktingar och vänner som tycks ha levt på gränsen mellan det respektabla och det laglösa. Dessa vänner upprätthöll en yttre fasad av laglydighet samtidigt som de gav logi åt tjuvar, handlade med stulna varor eller hjälpte till att ordna fram falska papper till dem som behövde det. Det är sannolikt att denna sociala grupp delade en del av de moraliska värderingar som Carl gav uttryck för i sin biografi, en slutsats som delvis stärks av tidigare forskning.

Birgit Petersson har visat att brottslingar vid 1800-talets början överlag var representativa för den svenska befolkningen, men att de mot slutet av århundradet kom att utgöra en mer avskild och isolerad grupp i samhällets bottenkikt. Forskare från England och Frankrike har också pekat på en social närhet mellan brottslingar och exempelvis arbetarklass under första hälften av 1800-talet. Grupperna tycks ha sympatiserat med

varandra och det uppfattades inte nödvändigtvis som skamligt att ha dömts för brott. Först efter 1850 började överhetens moraliska och fostrande budskap sjunka in i befolkningens medvetande, vilket resulterade i att brottslingen stigmatiserades och exkluderades alltmer från det övriga samhället.⁷⁵

Carls moraliska måttstock

Även om Carl följde en kriminell bana hade han vissa moraliska skrupler. Han stal visserligen till synes samvetslöst från både bönder och präster och han hyste knappast någon respekt för den dåtida överheten. Han framställer relationen mellan å ena sidan sig själv och andra likasinnade och å andra sidan rättsväsendets representanter nästan som en katt-och-rätta-lek. Han berättar triumferande om tillfällena när han lyckades undkomma lagens långa arm genom rymning eller genom att blåneka till brottshandlingen i rättsalen och därmed släppas fri i brist på bevis.

Samtidigt erkänner han att han vid andra tillfällen gick i fällan och blev fasttagen. Vid ett par tillfällen hävdar han också att han blivit orättvist behandlad. På Carlstens fästning fick han bland annat utstå sex dygns mörk cell för att han skulle ha slagit av skaffet på en spade "vilken de inbillade sig att jag skulle stjäla", men "den gången var jag oskyldig". En annan gång fick han "mot ta 40 prygel" för att prästen beskyllt ho-

nom för att ha varit oförsämd – ”vilket alldeles inte ägde någon grund”.⁷⁶ Vid dessa tillfällen menar alltså Carl att han blev orättvist dömd, men han uttrycker varken förvåning eller stark upprördhet över behandlingen. Hans tillvaro hade länge gått ut på att dra statens representer vid näsan och han tycks ha accepterat att det ibland var den andra sidan som drog det längsta sträet. Genom att poängtera att prästen ljög framhåller han dock att skillnaden dem emellan inte var så stor. Varken länsmän eller präster var så felfria som de ville ge sken av och förtjänade således inte hans respekt.

I trängda lägen drog Carl kniv eller hotade dem som jagade honom med skjutvapen.⁷⁷ Men han tog samtidigt aktivt avstånd från allt planerat våld. Vid ett tillfälle slog Carl följe med två män och två kvinnor. På vägen mötte gruppen en ridande bonde som de slog ner och rånade. Carl blev förfärad men höll god min och så snart alla hade somnat ”tog han till flykten” för att han var rädd. Han trodde ”fullt och fast att bonden njöt döden”. Om männen kommenterar han i efterhand: “[...]de ville bara råna och mörda men det hade jag inte fallenhet för, för jag ville bara tillägna mig med list min nästas gods”. I samma anda framhåller Carl upprepade gånger att han tyckte att ”yrket” skulle drivas ”flitigt och raskt” och att ”professionen” skulle skötas med ”största skicklighet och flit”. Stolt beskriver han hur han en

gång rånade en bonde genom att ”med list” skära hål på hans ficka och på så sätt komma åt plånboken och pengarna.⁷⁸

Det faktum att Carl så noga distanserade sig från våld och rån talar för att det fanns betydelsefulla gradskillnader av fördömande mellan stöld och våldsdåd i samhället och även bland fångarna själva. Carl ville inte misstas för någon som var beredd att tillgripa våld eller skada sin nästa.

Carl differentierade också mellan olika stölder. När han anklagades för stöld av en säck råg betonade han noga inför rätta att ladugårdsdörren stått öppen, så han var i alla fall inte skyldig till inbrott.⁷⁹ Vidare tycks Carl också ha räknat fickstölder som en mindre allvarlig förseelse. Han beskriver ett tillfälle när han och hans kamrat hade slut på kapital och skulle ”skaffa något på kroken igen”, men ”stjåla behövde vi inte så länge vi hade fingrar att ta med”.⁸⁰ Att ta någons plånbok räknade han med andra ord knappt som stöld alls. Om man tog andras egendom med list och knep verkar Carl ha tyckt att handlingen var försvarbar. Omvänt skulle detta betyda att om någon var dum nog att låta sig luras ansåg Carl att denne förtjänade att mista sin egendom.

Det förefaller sannolikt att Carls moraliska gränsdragningar återspeglar normer och värderingar som omgav honom under hans uppväxt, och som han därmed delade med andra människor som

levde i samhällets utkant. Andra straff-fångar – om än inte alla – gav uttryck för snarlika resonemang. Att stjäla från dem som hade mer eller dem som lät sig luras var acceptabelt, men inte att stjäla från någon fattig och eller skada någon oskyldig. Det finns också exempel på att tjuvarna delade med sig av sitt tjuvgods till obekanta som saknade mat för dagen.⁸¹

Det står alltså klart att flera av fångarna, liksom Carl, gjorde skillnad på stöld och stöld och det tycks också ha funnits en känsla av solidaritet med de mindre lyckligt lottade i samhället. Straffångarna rättfärdigade därmed sina livsval för sig själva och sina närmaste; dels genom att distansera sig från dem som hade fallit ännu längre bort från samtidens moraliska grund, dels genom att lyfta fram tillkortakommanden hos de så kallade hederliga i samhället.

Livet i samhällets periferi

Så hur kan vi sammanfatta Carl Petterssons levnadsöde och vad kan berättelsen lära oss om 1800-talets samhällsliv?

Vi vet att överheten aldrig hade något överseende med Carls handlingar. Brottslighet – liksom många gånger även fattigdom – sågs i första hand som ett resultat av individens fria val och argument kring miljö och uppväxt hade ännu inte fått fast form i den tidiga kriminalteoretiska debatten. Därmed fick Carl mycket sparsamt med hjälp

från samhället. Den ende som eventuellt kunnat leda in honom på bättre vägar i unga år var prästen, men eftersom Carl redan som mycket liten lärdes upp till tjuv av sin egen pappa, var han i prästens ögon redan förtappad. Med andra ord kunde samhället vid den här tiden inte uppväga för några av de brister som eventuellt fanns i hemmet. Carl var mer eller mindre dömd på förhand. Myn-digheterna gjorde visserligen försök att "hjälpa" Carl och andra av hans sort till bättre livsval genom nya lagar i form av ökat tjänstetvång, passregler och tvångsarbete, men det finns inga tecken på att dessa kontrollsystem fick Carl eller andra utsatta att agera mer i enlighet med de eftersträfvade normerna. Även om Carl vid flera tillfällen gjorde egna aktiva val som ledde honom längre in i i kriminaliteten kan man alltså fråga sig hur fria dessa val egentligen var, med tanke på den uppväxtmiljö och fostran han fått i hemmet.

Carl vägrade inrätta sig efter överhetens lagar och bestämmelser för de lägre klasserna. Han anammade istället en livsstil som liknande pappans. Carl placerade sig själv vid sidan om eller i marginalen av det övriga samhället, och han verkar inte ha haft någon önskan att befinna sig någon annanstans. Hans vänner och släktingar tycks inte heller ha stött bort honom på grund av hans handlingar. Tvärtom är det sannolikt att de delade hans

moraliska och etiska värderingar och visade uppskattning för honom när han genom flit och förslagenhet överlistade bönder och länsmän.

Allt sammantaget beskriver Carl ett ansvarslost liv. Han levde för stunden och planerade sällan längre än till nästa måltid. Det faktum att samhället var mindre centraliserat och information var svårare att förmedla mellan olika landsändar stärkte troligen Carl i illusionen att det skulle gå att leva från dag till dag i samhällets utkant. Även om han åkte fast och fick plikta för enstaka brott i unga år, kom han undan med så mycket mer. Han visste hur man skaffade fram falska papper och han lyckades upprepade gånger fly från fångvakter och häkten. Men i längden blev livet på vägarna för svårt. Ju mer okänd Carl blev, desto svårare blev det för honom att hålla sig undan, och till slut blev han tvungen att ta konsekvenserna av sina handlingar.

I motsats till de flesta tryckta biografier och skillingtryck som finns bevarade över beryktade brottslingars liv under samma period, uttrycker Carl ingen som helst ånger över sina livsval. Han försöker inte heller ursäkta sig på något sätt.

Tvärtom erkänner han i biografen flera brott som han tidigare åtalats för, men som han nekat till i domstolen och därför aldrig straffats för. Carl erkänner sina handlingar som stridande mot vanliga samhällsnormer och han förebrår varken fångvaktare, bönder eller statens representanter för deras agerande. Istället framställer han samhället som tvädelat, där det pågick en kamp mellan de som bestämde och de som, liksom han själv, stod vid sidan om. Troligtvis delade han dessa kulturella normer med andra i sin omgivning.

Carl föraktade poliser och präster som missbrukade sin makt, liksom han föraktade kriminella som med våld tog vad de ville ha genom att överfalla och misshandla eller döda oskyldiga. Samtidigt beundrade han dem som – med skicklighet och list – kunde stjäla från sin nästa eller dra statens representanter vid näsan. Med andra ord var Carl visserligen en inbiten tjuv, men han saknade inte helt moral.

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa läsare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Lunds landsarkiv (LLA), Medelstad härad (hd), A1a:129, 1836, 7/6, nr 560. Stavningen i citat har moderniserats.
- 2 LLA, Hovrätten över Skåne och Blekinge (HSoB) BIIb: 22, 1842, 30/5, nr 65.
- 3 Nilsson, Roddy, *Kontroll, makt och omsorg: sociala problem och socialpolitik i Sverige 1780–1940*, Lund, 2011, s. 38–42, 128–30; Lundgren, Frans, *Den isolerade medborgaren. Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt*, Hedemora 2003, s. 10, 20.
- 4 Laing, Samuel, *Reise i Sverige i 1838. Med kommentar til den svenske nasjons moralske, politiske og økonomiske tilstand*, översatt av Kåre Snekkvik, Melhus 2005, s. 87–92, 247.
- 5 T.ex. Skoglund, Anna-Maria, *Fattigvården på den svenska landsbygden år 1829*, Stockholm, 1992, s. 157–9; Snare, Annika, *Work, War, Prison, and Welfare: Control of the Labouring Poor in Sweden*, Köpenhamn, 1992, s. 74–9; Petersson, Birgit, "Den farliga underklassen". *Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*, Umeå 1983, s. 33, 56–60; Lundgren 2003, s. 20f.
- 6 Johnsson, Theresa, *Vårt fredliga samhälle. "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet*, Uppsala 2016, s. 53f; Lundgren 2003, s. 23; Petersson 1983, s. 60; Arner, Anders, *Kyrka och fängvård i Sverige 1846–1946: historiska och principiella undersökningar*, Lund 1963, s. 79–86.
- 7 T.ex. O'Brien, Patricia, *The Promise of Punishment. Prisons in Nineteenth-Century France*, Princeton 1982, s. 17f; Wiener, Martin J., *Reconstructing the Criminal. Culture, Law and Policy in England 1830–1914*, Cambridge 1990, s. 9–11; Taylor, David, *Crime, Policing and Punishment in England, 1750–1914*, Hampshire & New York, 1998, s. 2f, 8, 51–6.
- 8 Flera forskare har uttryckligen beklagat att forskningen om kriminellas villkor i äldre tid är beroende av myndighetsmaterial och att kunskap om enskildas upplevelser är svår att nå. T.ex. Krantz, Claes, *Under Järnkronan. Ett kapitel svensk kriminalhistoria*, Stockholm, 1963, s. 10; Perrot, Michelle, "Delinquency and the Penitentiary System in Nineteenth-Century France" i *Deviants and the Abandoned in French Society*, red Robert Forster & Orest Ranum, Baltimore, 1978, s. 215; Taussi Sjöberg, Marja, *Dufvans fångar. Brottet, straffet och människan i 1800-talets Sverige*, Stockholm 1986, s. 15.
- 9 Nilsson, Roddy, *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelsesystemet under 1800-talet*, Lund, 1999, s. 129; Taussi Sjöberg 1986, s. 20f. Lundgren 2003, s. 11f; Snare 1992, s. 77–9; Petersson, 1983, s. 31, 208; Johnsson 2016, s. 31, 61. Om föreställningar knutna till arvssynden, se Faller, Lincoln, B., *Turned to Account. The Forms and Functions of Criminal Biography in late seventeenth- and eighteenth-century England*, Cambridge 1987, s. 66.
- 10 Om folkskolans införande, se Nilsson 2011, s. 62–5 och Petersson 1983, s. 35f. Om åtgärder mot fattigdomen, se Petersson 1983, s. 56–60 och Johnsson 2016, s. 26, 68–72. Historikern Marie Christine Leps visar hur integrerad den akademiska diskursen var med den populära litteraturen i Frankrike och England under 1800-talet. Leps, Marie-Christine, *Apprehending the Criminal. The Production of Deviance in Nineteenth-Century Discourse*, Durham & London, 1992, s. 5, 23–36.
- 11 Om ändringar i legostadgor och lösdriverilagarna, se Johnsson 2016, s. 26, 60f, 82f och Nilsson 1999, s. 121–4; Om passsystemets införande, se Lövgren, Anna-Brita, *Staten och folk på väg. Pass i Sverige från Gustav Vasas tid till 1860*, Lund, 2018, s. 36.
- 12 Snare 1992, s. 39–49; Eriksson, Torsten, *Kriminalvård. Idéer och experiment*, Stockholm 1995, s. 326f. Om passets betydelse för kontroll av obesuttna, se Lövgren 2018, s. 48, 85. Se även resonemang i Torpey, John, *The Invention of the Passport. Surveillance, Citizenship and the State*, Cambridge 2000, s. 17–20.
- 13 Ericson, Lars, "Fästningsfångarnas vardag. Livet på Karlsborgs fästning på 1820- och 1830-talen" i *Skurkar och vanligt folk. Brott och straff i släktforskningen*, red. Bengt Hjörd, Sveriges släktforskarförbunds årsbok, Bromma 1993, s. 125f.

- 14 Johnsson 2016, s. 79.
- 15 Eriksson, 1995, s. 46f, 52–5, 209–13; Nilsson, 1999, s. 104f; Lundgren, 2003, s. 42f, 47; Beattie, J. M., *Crime and the Courts in England 1660–1800*, Oxford 1986 s. 138; Franke, Herman, *The Emancipation of Prisoners. A Socio-Historical Analysis of the Dutch Prison Experience*, Edinburgh 1995 s. 16, 21f; O'Brien 1982, s. 17f.
- 16 Nilsson, 1999, s. 198–200.
- 17 T.ex. Faller 1987; Rawlings, Philip, *Drunks, Whores and Idle Apprentices. Criminal biographies of the eighteenth century*, London & New York 1992.
- 18 Priestley, Philip, *Victorian Prison Lives: English Prison Biography 1830–1914*, Methuen, London & New York 1985.
- 19 Taussi Sjöberg 1986; Englund, Victor, *Fängsambället som inte skulle finnas. Överlevnad och anpassning i fängelse under åren 1890–1920*, Uppsala 2019.
- 20 Molin, Lars, *Den beryktade äfventyraren Lasse-Majas, egentligen Lars Molins, synnerliga öden och lefnadshändelser*, Göteborg 1833; Lilja, Carl Fredrik, *Den beryktade fästningsfången Johan [sic] Fredrik Liljas bekännelse om sina djerfva och grofva brott*, 1853.
- 21 För fler exempel se Baardsen, Gjest, *Sogn-dalsfjaerns levnadsförlopp. Författat av honom sjelf, Första Delen*, Linköping 1835; *Andra och tredje delen*, Linköping 1836; Kjaer, Christian, *Förbrytaren Christian Kjaer, hans Liv og Levnet. Nedskevret af ham selv i Varet 1860*, Rudkjøping, 1860; Kollerød Pedersen, Ole, *Min historie*, Foreningen Danmarks Folkeminder, 1978.
- 22 Ericson Wolke, Lars, *Lasse-Maja. Stortjuven som blev författare och legend*, Stockholm, 2017, s. 15–22. Se även Rawlings 1992, s. 1–14; Faller 1987, s. 197–201.
- 23 Ridderstad redogjorde skriftligen för sitt möte med fångarna. Vadstena landsarkiv (VLA), Ridderstads arkiv (R), H279. Tre av biografierna har daterats "Carlstens sjukhus". VLA, R, B88, R26, Hellbom, s. 99; Hallén, s. 91; VLA, R, B89, R28, Hartzell, s. 72. En fånge dikterade sin text för en fånge som undertecknade sin egen biografi "på sjukhuset". Fem biografiförfattare vistades på sjukhuset hösten 1848 enligt Carlstens fängerrullor. Ytterligare två fångar anges som "sjuka" i fängerrullorna. T.ex. Arkiv Digital (AD), Karlstens Fästningsfängelsets arkiv (KFFA), DII, bild (b). 36, nr 44 Abrahamsson; b. 37, nr 58 Brink; b. 38, nr 101 Hernell; b. 41, nr 221 Lång. Fängerrullorna uppdaterades två gånger om året varför kortare sjukhusvistelser inte syns i källmaterialet. 11/17 fångar vistades alltså bevisligen på sjukhuset varför jag anger det troligt att alla biografierna skrivits där.
- 24 VLA, R, B88, B89.
- 25 För en djupare diskussion om narrativ analysmetod se t.ex. Johansson, Anna, *Narrativ teori och metod. Med livsberättelsen i fokus*, Malmö 2005, s. 23, 127; Smith, Sidonie & Watson, Julia, *Reading Autobiography. A Guide for Interpreting Life Narratives*, Minneapolis 2001, s. 44; Svensson, Birgitta, "Lifetimes – Life History and Life Story. Biographies of Modern Swedish Intellectuals" i *Ethnologia Scandinavica: a Journal for Nordic Ethnology*, 1995.
- 26 Carl anger t.ex. namn på tjuvvänner som finns med i rättegångsprotokoll. Han beskriver att han bröt benet på Karlskronas arbetsinrättning vilket kan bekräftas och han erkänner brott som han nekat till i domstol och friats från i brist på bevis.
- 27 På flera ställen i fängelsearkiven anges Carls födelseår felaktigt till 1806, 1817 eller 1818, men enligt födelseboken är 1815 rätt år. AD, Tving församling (F), CI:4, s. 423.
- 28 AD, Tving F, AI:13, s. 56.
- 29 AD, Malmö centralfängelsets arkiv (MCFA) DIIIA:2 (1826–38), s. 55.
- 30 AD, Tving F, AI:19, s. 145; AI:16, s. III; AI:25, s. 341; AI:13, s. 56.
- 31 Riksarkivet (RA), Justitierevisionen (JR) utslagsärenden (U), 1869, 22/9; AD, Landskrona fängelse arkiv (LFA), DIIID:1, b. 40.

- 32 VLA, R, B88, R26, Carl Pettersson (CP), s. 1. Sidorna är opaginerade.
- 33 LLA, Medelstad hd, A1a:129, 1836, 7/6, nr 560.
- 34 VLA, R, B88, R26, CP, s. 6.
- 35 LLA, Medelsta hd, A1a:129, 1836, 25/6, nr 571. Spöstraff utfördes vanligen med två spön i handen vilket förklarar uttrycket "par spö". Om kyrkoplikten se, Schultzberg, Magnus, "Bot och straff. En studie av uppenbar skrift och kyrkoplikt i svensk rätt från reformationen intill år 1855" i *Rättshistoriska studier*, Band 18, red. Rolf Nygren, Stockholm, 1992, s. 133f.
- 36 Kunglig Förordning (K.F.) 1804, 27/2; Kungligt brev (K.B.) 1805, 24/12; K.B. 1816, 7/2; K.F. 1819, 31/8; K.F. 1833, 29/6; Kunglig Stadga 1846, 29/5. Före 1833 kunde man slippa ur tvångsarbetet när man hade tjänat 33 riksdaler banco eller skaffat laga försvar. Efter 1833 blev man bara fri om man hade laga försvar. Efter 1846 fick man inte längre arresteras personer som inte hade dömts för brott och det infördes en maxgräns för tvångsarbete på fyra år. Brink, Carl Olof, *Historisk öfversigt af fängelse-systemerna samt svenska lagstiftningen rörande fängelserna*, Stockholm, 1848, s. 178f, 189–92.
- 37 VLA, R, B88, R26, CP, s. 12.
- 38 T.ex. VLA, Konga hd, A1a:121, 1841, 26/10, nr 3; 5/11, nr 286; LLA, Medelstad hd, A1b:18, 1842, 1/4, nr 1.
- 39 AD, LFA, DIII f:1, b. 80; DIII ab:1, b. 560, 850, 1220, 1370, 1570, 2040; DIII d:1, b. 40.
- 40 Om rymningen kan man läsa i senare domar. AD, MCFA, DIII ac:3, b. 810; VLA, Konga hd A1a:121, 1841, 26/10, nr 3.
- 41 LLA, HSoB, BII b: 22, 1842, 30/5, nr 65.
- 42 AD, KFFA, D:VII, s. 142.
- 43 AD, Varbergs straffängelses arkiv (VSFA), DIII aa:4, s. 705.
- 44 RA, JR, U, 1869, 22/9; koncept (K), 1869, 22/9.
- 45 AD, Tjurkö, Kronoarbetareskåren, D3AL:1, s. 17
- 46 Carl dog 1875, 22/1. AD. Eringsboda, FI:1, dödbok, 1871–94, s. 22.
- 47 AD, VSFA, Ö:1, b. 180, 190.
- 48 T.ex. AD, Nya Älvsborgs fästningsfängelses arkiv (NÄFFA), DIII a:1, s. 202; AD, KFFA, D:VII, s. 142; VSFA, DIII aa:4, s. 705.
- 49 I albumet uppges felaktigt att Carl är 55 år. AD, VSFA, Ö:1, b. 180, 190.
- 50 Medfången 143 Andersson straffades med enskild cell och 50 prygel för tilltaget AD, KFFA, D:7, s. 142f.
- 51 AD, Tjurkö, Kronoarbetareskåren, D3AL:1, s. 17.
- 52 VLA, R, B88, R26, CP, s. 13.
- 53 Priestley 1985, s. 62.
- 54 VLA, R, B88, R26, CP, t.ex. s. 1, 3, 5.
- 55 VLA, R, B88, R26, CP, s. 2, 8.
- 56 VLA, R, B88, R26, CP, s. 9f.
- 57 VLA, R, B88, R26, CP, s. 4.
- 58 VLA, R, B88, R26, CP, s. 19.
- 59 VLA, R, B88, R26, CP, s. 3, 18, 20.
- 60 Ericsson Wolke 2017, s. 15–22; Lincoln 1987, s. 2–4.
- 61 VLA, R, B88, R26, CP, s. 12, 15f.
- 62 VLA, R, B88, R26, CP, s. 23.
- 63 T.ex. VLA, R, B88, R26, CP, s. 3; B89, R 27, P.G. Pettersson, s. 31, 33, 35, 38f, 46, 51; R28, Brink s. 4f, 19, 50, 64, 66.
- 64 Ehn, Walter, "Fattighjon och luffare" i *I samhällets utkant. Ur Stockholms sociala historia*, red. Olle Thim, Stockholm 1989, s. 44–6, citat s. 44.
- 65 T.ex. VLA, R, B88, R26, CP, s. 9, 19; B89, R27, Böhl, s. 7, 11, 18f; P.G. Pettersson s. 23, 32f, 36; R28, Brink s. 75, 85, 97, 103.
- 66 T.ex. VLA, R, B88, R26, CP, s. 10, 14, 19; B89, R27, P.G. Pettersson, s. 46, 51, 74; Brink s. 12, 26, 75, 99; R28, Hedenberg s. 3, 5, 15, 26; Hernell, s. 30; s. 10f, 29, 32.

- 67 Westerlund, Bo, *Kronofogde, häradskrivare, länsman. Den svenska fögderiförvaltningen 1810–1917*, Lund, 1965, s. 21, 80.
- 68 VLA, R, B88, R26, CP, s. 3–5, citat s. 3.
- 69 Lövgren 2018; Johnsson 2016, citat s. 15.
- 70 Lövgren 2018, s. 110, 116; VLA, R, B88, R26, CP, s. 3f, 7f.
- 71 VLA, R, B89, R27, Silk, s. 12; R28, Hernell, s. 30; Hedenberg, s. 20, 25, 43; B88, R26, Nordström, s. 13; Hallén, s. 42, 61.
- 72 VLA, Medelstad hd, A1b:129, 1836, 7/6, nr 560; VLA, R, B88, R26, CP, s. 6–10.
- 73 Lövgren 2018, s. 43; Johnsson 2016, s. 255–63.
- 74 VLA, R, B88, R26, CP, s. 9, 12.
- 75 Petersson 1983, s. 124; Perrot 1978, s. 238f; Thomas, Donald, *The Victorian Underworld*, London 1998, s. 39, 255; Taylor 1998, s. 8, 41, 49.
- 76 VLA, R, B88, R26, CP, s. 22.
- 77 VLA, R, B88, R26, CP, s. 13, 20.
- 78 VLA, R, B88, R26, CP, s. 20.
- 79 LLA, Medelsta hd, A1a:129, 1836, 7/6, nr 560.
- 80 VLA, R, B88, R26, CP, s. 3.
- 81 T.ex. VLA, R, B89, R27, P.G. Pettersson, s. 29; Söderman, s. 114.

Äktenskapet och ångvelocipeden: Sveriges förste bilkonstruktör och den tekniska manlighetens bräcklighet

Av Peter K. Andersson

september 1891 fick Jöns Cederholm återigen anledning att i sin dagbok beklaga sig över sin fru. Den här gången var det hans ambitiösa hobbyprojekt som föranledde konflikten:

Som ett litet prof på hvad jag har att dragas med, vill jag här i korthet nedskrifva följande exempel på min hustrus förmåga. Wid ett tillfälle yttrade hon i raseri öfver att jag vistades så mycket hos min bror Anders i och för arbetet med den mekaniska vagnen. ”Jag vill inte att du skall vistas så mycket hos Anders. De e en sådan sniken janne; och henne (Hilda menade hon) kan jag icke tåla för allt hvad jag vet.” Då tyckte jag det kunde vara nog, och svarade henne tvärt men bestämdt att till min bror Anders går jag så ofta jag vill, och har lust, utan att fråga henne eller någon därom. På detta svar fick jag från min hustru följande delikata eller måhända uppbyggliga tillmäle: ”Du kan krypa in i i ändan på dem om du har

lust, jag skall inte förhindra dig.” Detta var ett yttrande af öfvervældigande harm tillfölje att hon kände sig maktlös öfver mig i denna sak och vid detta tillfälle. Mera sådant skulle jag kunna berätta, men detta kan här vara nog.

Hanna Cederholms agg mot sin svåger Anders och hans hustru Hilda tycks ha grundlagts under några veckor då paret nyss flyttat till Ystad och bodde hos Hanna och Jöns tills de hittade ett eget boende. I dagboksanteckningarna från denna tid gick Jöns sällan miste om ett tillfälle att lovprisa Hilda som en mönsterhustru. Förhållandet till den egna hustrun däremot var problematiskt och gav kontinuerligt upphov till långdragna och frispåkiga utläggningar i Jöns dagbok. Incidenten i september 1891 är talande för relationen.

Den dagbok som fördes mer eller mindre regelbundet av Jöns Cederholm från omkring 1890 och fram till hans död 1925 är en ovanligt öppenhjärtig

och personlig redogörelse för en konflikt mellan ambitioner och privata angelägenheter. I den citerade anteckningen talar han om "arbetet med den mekaniska vagnen" och det är just denna som gjort att Cederholm gått till historien. Jöns Cederholm anses nämligen vara den förste mannen i Sverige (i samarbete med sin bror Anders) som konstruerade vad som kan kallas en bil. En första prototyp finns dokumenterad på fotografier, en andra modell har bevarats och står för närvarande uppställd på Ystads Militärhistoriska museum.

Jöns var målarmästare och Anders smed, och båda var uppväxta i Östra Klagstorp i Skåne. I början av 1890-talet var båda bosatta i Ystad, men Anders flyttade 1893 tillbaka till Klagstorp. De två bröderna samarbetade på inte mindre än två ångvagnsprototyper. Den första versionen stod klar redan 1892, då den provkördes och genast förklarades oduglig. Arbetet på en andra version pågick under ett antal år och i mars 1896 provkördes den. Cederholm var dock fortfarande inte nöjd. Av hans dagboksanteckningar att döma stagnerade hans intresse för att arbeta med vagnen gradvis under de följande åren.

Jöns Cederholm har alltså blivit hågkommen som Sveriges förste bilkonstruktör, även om det finns fragmentariska indikationer på att en ångvagn byggdes i Sverige redan 1838.¹ Hittills har forskningen om Cederholm begrän-

sats till rent deskriptiv dokumentation av bilprojektet, placerad i översikter över bilens utveckling i Sverige.² Men den teknikhistoriker som uppsöker hans dagböcker för att använda dem som källa till en skildring av enbart hans tekniska kunnande och experiment har inte mycket att hämta. I dagböckerna framträder nämligen en man vars liv och tankar är mångfasetterade, och för att kunna studera honom bör den tekniska aspekten kombineras med andra. Historien som skiner igenom i hans anteckningar handlar främst om hur en människas tillvaro oavslutligt formas både av privata angelägenheter och yttre omständigheter. Den här artikeln är således ett exempel på hur ett individcentrerat historiskt studium kan väga samman de yttre och de inre faktorer som formar en person och leda till slutsatser både om personen och den tid personen lever i.

Syftet med artikeln är att ta fasta på hur Cederholms ambitioner som konstruktör förhöll sig till hans privatliv och hans relation till hustrun. Hur resonerade och manövrerade Cederholm i sin roll som make och vilka manlighetsideal kommer till uttryck i detta jämfört med rollen som uppfinnare? I Cederholms dagböcker syns en ständig spänning mellan viljan till mobilitet och viljan till stillastående; en blandning av framtidsstro och konservatism. Denna dubbelhet var vanlig i samtiden, men i fallet Cederholm ser vi hur den kunde interna-

liseras i en person och forma hans inre stridigheter. Genom att studera Cederholm kan vi alltså nå nya insikter om relationen mellan förändring och kontinuitet i det sena 1800-talet och hur den hanterades i privatlivet.

Jöns Cederholm skrev dagbok under i stort sett hela sitt vuxna liv och den samlade mängden volymer utgör tio stycken om cirka tvåhundra sidor vardera. Enligt egen utsago började han skriva dagboksanteckningar i konfirmationsåldern, men det är först under 1880-talet som anteckningarna blir mer regelbundna och utförliga. Jag tog del av dagböckerna då de fortfarande var i Margaretha Dalhamns ägo, det vill säga Cederholms dotterdotters dotter. Volymerna har senare donerats till Ystads fornminnesförening. Hänvisningar till dagboken görs i det följande i form av angivande av anteckningens datum i löptexten.

Artikeln utgår från en läsning av Cederholms dagböcker från framför allt 1890-talet, med några nedslag i relevanta anteckningar från efterföljande år. Anteckningar om Cederholms hustru och hans uppfinningar har ägnats särskild uppmärksamhet. Studien berör således såväl bilhistoriska som kulturhistoriska och genushistoriska aspekter.

Kulturhistoriskt inriktad bilhistoria har hittills förekommit ganska sporadiskt och har för 1800-talet huvudsakligen riktat in sig på en teleologiskt präglad granskning av förhistorien till

den farthets och modernistiska bilkultur som skulle komma att formas en bit in på 1900-talet.³ Först på senare år har man börjat uppmärksamma kulturen kring bilföregångarna under det sena 1800-talet och konstaterat att denna skilde sig från den bilkultur som skulle komma. Den holländske historikern Gijs Mom har framhållit lantliga utflykter, söndagsturer i stadsparken och en manligt präglad amatörmekanisk kultur som fenomen som präglade denna tid av experimenterande. Bilen var en utveckling av den lustfärds- och mekarkultur som redan innan omgivit droskan och cykeln.⁴

I sin korta artikel ger Mom glimtar av en värld som vi med hjälp av Cederholm kan utforska ytterligare. Hans dagbok ger oss framför allt tillfälle att studera teknologikulturen mot bakgrund av tidens genus- och familjeroller. Mannens konfliktfyllda relation till hemmet och hushållet vid den här tiden har undersökts av den brittiske historikern John Tosh, som menar att hushållets skötsel inte bara var kvinnans uppgift. 1800-talets män kombinerade sin traditionella roll som försörjare och beskyddare med barnuppfostran och hushållssysslor, men mot seklets slut framkallade kvinnors krav på lika rättigheter en flykt från hemlivet.⁵ De inre konflikter som aktualiserades vid den här tiden har inom manlighetsforskningen tolkats som ett uttryck för att manligheten befann sig i

en ständig definitions-kris.⁶ I det följande kommer vi att ha skäl att nyansera denna bild. Det har ofta observerats att män definierade sig som manliga i relation till varandra, det vill säga homosocialt, men mindre uppmärksamhet har ägnats relationen mellan män och kvinnor och dess betydelse för manligheten.

Teknikhistorisk forskning har lagt allt större fokus på sociokulturella faktors inverkan på teknologins utformning.⁷ Inom denna breda inriktning har det varit logiskt att uppmärksamma kopplingen mellan manlighet och teknologi, i synnerhet när det gäller framväxten av manligt och kvinnligt kodade praktiker och hur kvinnligt kodade praktiker har bortdefinierats ur teknologibegreppet.⁸ När det gäller uppfinnandets historia har ett genusperspektiv huvudsakligen inneburit ett ökat fokus på kvinnliga uppfinnare snarare än en genusanalys av uppfinnandets praktik.⁹ Men tolkningar av tekniska innovationers interaktion med samtida kultur och uppfinnares känsloliv har också bidragit till att undergräva den dikotomi mellan människa och maskin som präglat modernt tänkande. Istället kan man tolka maskiner och mekaniska experiment som uttryck för mänskliga drifter och känslor och därmed mer intimt kopplat till upphovspersonens inre än vad som tidigare tillerkänts.¹⁰

Inom svensk kunskapshistoria har Staffan Bergwik gjort en pionjärinsats

genom att lyfta fram genus och familjerelationers betydelse i kända vetenskapspersoners karriärer. Särskilt belysande är hans granskning av fysikern Svante Arrhenius äktenskap i början av 1900-talet. Arrhenius första äktenskap med en självständig och ambitiös karriärkvinna havererade, medan hans andra äktenskap utgjorde ett viktigt steg i hans karriär som vetenskapsman. Den nya hustrun Maja, född Johansson, accepterade nämligen den komplementära genusrelation som Arrhenius krävde: hustrun i hemmet och mannen i arbetslivet. För att Arrhenius verksamhet som forskare skulle fungera krävdes ett äktenskap som var inrättat på ett särskilt sätt.¹¹

Engelskspråkig forskning har framhållit hur bilden av den manlige mekanikern och vetenskapsmannen förändrades under 1800-talet mot en mer maskulin hjältefigur, präglad av känslor och fantasi snarare än rationalitet, och hur vetenskapsmannens självpresentation spelade en nyckelroll i skapandet av auktoritet.¹² Den gifte vetenskapsmannens eller uppfinnarens identitet i relation till hustrun och hans roll som äkta make har emellertid sällan uppmärksamats.

För tankar kring detta i den sena 1800-talskulturen måste vi söka oss till en handfull studier av diskussionen kring kända författares äktenskap. En artikel av litteraturforskaren Trev

Broughton analyserar kontroversen som uppkom i det sena 1800-talets England kring en biografi över den då närmast helgonförklarade författaren Thomas Carlyle. Biografin antydde att Carlyle varit en dålig make. Kontroversen anknöt till en samtida diskussion om relationen mellan det manliga geniet och de äktenskapliga plikterna, och utgjorde en begynnande kritik mot det tidiga 1800-talets genidyrkan. I det viktoriaanska England debatterades mannens auktoritära roll i äktenskapet, och i denna debatt hördes progressiva röster som

förespråkade kamratskap och jämlikhet. Paradoxalt nog var det dock relationen mellan makarna som oupphörligen identifierades som orsak till problem, medan mannens maktposition inom äktenskapet sällan ifrågasattes.¹³

Den spänning mellan äktenskapet och mannens yrkesroll som aktualiseras inom denna forskning är relevant i utforskningen av Cederholms privatliv. Medan större delen av den teknik- eller vetenskapshistoriska forskningen fokuserar på de framgångsrika personligheterna kan det vara av intresse att se på

Bröderna Cederholms första bil med Jöns son Ivar på sätet.

Foto: Hegerman. Teknik- och industrianalysarkivet/Tekniska museet (DigitaltMuseum).

de individer som levde i innovationskulturens utkanter, de män och kvinnor som drömde om att vara en del av etablissemangen, men som aldrig hamnade där. Jag kommer att i det följande titta närmare på Cederholms skildringar av sin tillvaro i dagboken uppdelat i dess två huvudsakliga ämnen – äktenskapet och de tekniska uppfinningarna. Denna uppdelning är dock bara ett sätt för oss att så enkelt som möjligt träda in i hans tankevärld – vi kommer att se hur dessa två aspekter var ofrånkomligt sammanlänkade.

Cederholm och äktenskapet

Efter att ha fullbordat sin utbildning och genomgått sina läroår etablerade Jöns Cederholm sig under 1880-talet som målarmästare i Ystad, där han sedermera blev en välkänd personlighet.¹⁴ Hans huvudsakliga arbetsuppgift var att utföra olika dekorations- och måleriarbeten i den omgivande landsbygdens kyrkor. Dagboken är fylld av rapporter om resor till byar där han anlitas för att restaurera innertak och väggmålningar. Han ägnade sig också åt att måla tavlor med landskapsmotiv på sin fritid, varav ett flertal finns bevarade hos ättlingar.

Cederholm gifte sig 1883 med Hanna Strandberg från Sövestad.¹⁵ Vid tiden för bröllopet var Jöns 27 år och Hanna 24 år. Tillsammans fick de fyra barn, tre döttrar och en son, födda mellan 1884 och 1892.

Jöns tycks redan i ungdomsåren ha företagit flera utlandsresor och påstås ha spenderat en del av sina läroår utomlands. Hans resor fortsatte under tiden i Ystad, framför allt till Tyskland, Frankrike och Italien. På hans sextioårsdag uppmärksammades han i *Ystad Allehandan* med en notis där hans "världsvana" påstås ha "gifvit en viss prägel åt hans personlighet." Hans engagemang i den lokala hantverksorganisationen liksom den lokala Odd Fellow-logen nämns också. "Genom sin gemytlighet och vinnande personliga egenskaper", avslutar artikeln, "har vår 60-åring förvärfvat en stor vänkrets."¹⁶

På det hela taget framstår Jöns Cederholm som en ganska typisk borgerlig småstadsherre av det sena 1800-talet. Offentligt engagerad, driftig och företagsam, framåtblickande, belevad och omtyckt. En läsning av hans privata dagböcker ger välbehövliga nyanser åt denna enhetliga bild. Den 7 juni 1891 skrev han: "Här vill jag med några ord hafva sagt hvad jag tänker om kvinnorna, då man på afstånd ser och studerar dem." Hans observationer grundade sig enligt egen utsago på hans bekantskap med hustrun respektive svägerskan Hilda, i synnerhet under de slitsamma dagar då Anders och Hilda som nyinflyttade till Ystad bodde hos Jöns och Hanna. I början "vore nog allting bra, men det varade inte länge, förrän min hustru började gnata på mig." Jöns medger att han

”hade svårt att hålla stängen mot min hustrus ständiga käbbel och anmärkningar mot Hilda”, och fortsätter:

Min hustru som aldrig lärt på någon matlagning, eller hushåll, ej heller vistadts i något hem där verklig ordning och skick förekommer i hushållsväg, är således ej hemmastadd i den konsten, icke ens i många af de allra enklaste stycken. Min hustru begick – (och begär) naturligtvis vid matlagningen en massa dumheter som en vand matlagerska skall känna sig förvånad öfver att se.

Cederholm skrev vidare att Hanna blev arg när hon fick anmärkningar på sitt beteende eller sitt sätt att sköta hushållet. ”Med ett ord min hustru blygs för att taga emot en lärdom då den kommer från en som hon anser sig underordnad.” Hilda hade arbetat som tjänstekvinna i förmögna hem i Stockholm, där paret tidigare bott, medan Hanna, får vi nu veta, hade tagit lärarinneexamen och arbetat som lärarinna i Malmö. Enligt Jöns berodde Hannas illvilja mot Hilda på en känsla av överlägsenhet. Hilda var ”i min hustrus ögon blott en piga.”

På bara några rader utmynnar de tankar som Jöns påstår sig ha om kvinnorna i allmänhet i frustrationer kring hans hustru. Men han försöker återgå till den distanserade tonen genom att ställa två kvinnotyper mot varandra – den hushållsskickliga representerad av Hilda och den boklärd representerad av Hanna.

Hilda observerar alltid om någon bristfällighet har uppträtt å familjemedlemarnas hvardagsdräkt, om det fattades en knapp eller dylikt, eller på det i hvardagslag dukade bordet, om det där fattades salt, ett glas, en knif, eller dylikt. Sådant observerar aldrig min hustru [...]. I stället håller min hustru reda på hvilken följetong som är bäst i den eller den tidningen, eller om hur lärarekåren har det i Malmö, eller ock att möjligen komma åt att lyssna till hvad vår tjens-teflicka har att i hemlighet anförtro sin väninna.

Att närvaron av en sådan idealhemmafru som Hilda i det Cederholmska hemmet gjorde Hanna frustrerad kan man kanske förstå.

Hilda framhöll att en god kvinnas förnämsta egenskaper vore, att vara fullt hemmastadd i sina husliga stycken, så finge bokvet [sic], och öfriga lärdommar komma efter så fort de kunde. Min hustru är af motsatt natur hon anser att en kvinna skall först skaffa sig bokligt vet, och lärdom, sedan får hon efteråt lära sig hushåll, och därmed sammanhängande ting.

Hanna framställs genomgående som småaktig och bortskämd:

Då nu jag vågade påpeka att Hildas idéer satte jag främst bland kvinnornas prydning, blef min hustru alldeles rosenrasande, samt sade att äfven jag var okunnig och dum.

Jöns förståelse för sin hustrus frustration är högst begränsad i dagboken. Det tycks aldrig ha föresvävat honom att Hannas ilska kan ha berott på att Hilda tog sig otillbörliga rättigheter för att hon ansåg sig vara en bättre husmor, eller att Jöns genom sin sympati för Hilda var illojal mot sin hustru. Hans reaktion fokuserade ständigt på Hannas okontrollerade vrede, och som vi har sett återgav han det hon sade i vredesmod som bevis på hennes oersonlighet.

Det kan i dagboken gå ganska lång tid mellan rapporterna om gräl med hustrun, men de dominerar bilden av Cederholms äktenskap eftersom han sällan hade anledning att kommentera Hannas beteende i övrigt. Kort efter anteckningen om Hannas fejd med Hilda reste de båda tillsammans med ett annat par till Göteborg för att besöka Industriutställningen. Denna utställning är berömd bland annat för att vara det första tillfället då en bensindriven bil ställdes ut i Sverige. Det var en fabriks-tillverkad maskin importerad från den franska firman Panhard-Levassor som väckte stor uppmärksamhet, och Cederholm nämnde kort att en av resans stora behållningar var att

se och studera en motorvagn drifven med bensinmotor, samt dessutom två stationära fartygsmotorer, däraf den ena använde elektrisitet för tändningen af explosionerna.

Han nämnde dock också att ”i synnerhet min hustru är mycket nöjd” med resan, och ”kan ej nog prisa de små, soliga upptåg vi hade i synnerhet vid ett tillfälle då vi spisade frukost i en mindre restaurant inne på utställningen.” En månad senare började dock Cederholm en anteckning med orden: ”Den angenäma Göteborgsresan har icke varit välgörande på min hustrus lynne.” Hon hade enligt Cederholm blivit butter och vresig efter hemkomsten och han miss-tänkte att resan hos henne ”uppväckte njutningsbegär och missnöje med hemmet och sin ställning.” Därefter återberättas grälet som citerades i inledningen av denna artikel.

Arbetet med bilen och den problematiska relationen med hustrun är de två mest återkommande ämnena i dagboken. Att behandla dem tillsammans kan tyckas ologiskt, men om vår utgångspunkt är Cederholms livsvärld och tankar måste vi reflektera över hur dessa två till synes orelaterade ingredienser i hans liv förhöll sig till varandra. Han talar aldrig om dem i samma andetag eller funderar över hur han slits mellan hustrun och arbetet tillsammans med brodern. Relationen till hustrun tycks mest ha kommenterats i dagboken när den var som sämst, men problemen fortsatte under de år som följde efter Göteborgsresan och det motiv som antydde i samband med Göteborgsvistelsen – Hannas längtan ut i världen – återkom.

Cederholms anteckningar blev mot andra halvan av 1890-talet något mer sporadiska och vi skriver maj 1898 när han rapporterade om en resa till Stockholm han företagit med anledning av årsmötet för Sveriges samlade hantverksföreningar. Eftersom vädret var så fint beslutade sig Cederholm för att efter mötets avslutande stanna kvar ytterligare en dag i Stockholm, men när han under hemresan färdades genom ett åskoväder tänkte han att hans hustru förmodligen skulle vara lika "blixtrande i hågen och morsk i uppsynen" när han kom hem. Farhågorna besannades,

ty det första tilltal jag fick af min hustru då jag kom var följande – 'Jaså du vet vända näsan hemigen' – Denna vackra hälsning fick jag af gumman min, så att min gamla vän Fr. Håkansson som var nere vid tågets ankomst finge höra på. Hon uttryckte också sin förvåning öfver att jag på detta sätt blef mottagen af min hustru. Hon i sin ordning insåg att hon hade förhastat sig. Hon mollteg tvärt, ty hon vill inte för allt i verlden att någon skall veta, eller hafva en aning om hvad hon i verkligheten går för. Men sedan vi skilt oss vid Håkansson, och blifvit ensamma öfveröste hon mig med förebråelser, den ena starkare än den andra. Hon sade inte ens tack för de presanter jag hade med hem till henne från Stockholm (En af presenterna ett dekorationsfat af trä brändt och målad [med] ett kvinnohufvud, rätt dyrbart och konstnärligt.) –

Slutligen då hon hade öst ut så mycken galla öfver mig att källan tycktes var[a] tom, teg hon tvärt, sedan blängde hon och var surmulen. Detta elände fortfor ännu i dag. Ja, så har jag det, och har haft det ofta. Hvad är att göra, jag vet det inte – Att gå på hotellet och dricka sig en toddy är nog bra. – Men det är mig motbjudande. – Af handtverksföreningen härstädes hade jag 100 kronor i resebidrag.

Återigen skildras Hanna utan försonande drag och Jöns framstår som ett offer för hennes småaktighet. Hennes tystnad när fru Håkansson råkat höra vad hon sagt framställer han som en vilja att dölja för omgivningen "vad hon går för" snarare än enkel förlägenhet, och Jöns förefaller uppriktigt handfallen inför sin hustrus för honom helt obegripliga beteende. Efter denna incident var det fortsatt kyligt mellan makarna. När sommaren anlände till Ystad flyttade familjen i vanlig ordning ut till sin sommarbostad i Sandskogen. Cederholm skrev:

Då jag betraktar solljuset, vårgrönskan och det sprittande lifvet ville jag så gerna vara glad. – Men då kommer min hustru i vägen och skymmer allt som är skönt. – Hon är bara surmulen och tvär.

Mot slutet av juni reste Cederholm i sällskap med några vänner till Berlin. Han anade i förväg att detta skulle göra hans hustru "topp rasande" men den första tiden efter resan rapporteras inga

gräl i dagboken. Det var först när Jöns meddelade sin fru att han var tvungen att resa till Malmö i ett yrkesrelaterat ärende som hon reagerade. Hon ansåg att han hade kunnat uträtta dessa ärenden under sin förra Malmöresa, men om det var absolut nödvändigt, tillade hon, "så kunde hon resa och uträtta det." För husfridens skull, skrev Cederholm, undvek han att resa denna gång, men han ångrade sig. "Hade jag tigit stilla, och rest, så hade jag handlat klokt och som en man, men nu var jag återigen en feg stackare."

Hannas frustration handlade uppenbarligen om makens ständiga resande, och hur det aldrig tycktes föresväva honom att ta med sig sin hustru, förutom på korta Köpenhamnsresor då och då. I sinom tid tycks detta slutligen ha gått upp för honom, och sommaren därpå tog han med henne på ännu en Berlinresa efter att hon, som Cederholm skrev, i år efter år klagat över att hon aldrig ansetts "värdig att få följa med." Resan blev lyckad och osämjan i äktenskapet verkar ha stillats för en tid, även om Jöns trodde att Hanna fått smak på resandet och ville åka till Malmö gång på gång.

I längden var den konfliktfyllda relationen dock knappast avhjälpt, och osämjan återvänder i senare anteckningar. Det dåliga förhållandet kommer ytterligare till uttryck i en lång anteckning från sommaren 1901, då Jöns bör-

jar med att beklaga sig över att "hafva blifvit bunden vid en så slapp, intetsälgande, tröstlös och ointelligent [sic] var-else" som sin fru. Händelsen som utlöste känslorna tilldrog sig under en kort semesterresa till Köpenhamn, då dottern Anna vid middagen plötsligt blev illamående och behövde lämna bordet. Anna bad sin mor att följa med, men Hanna vägrade och Anna tvingades gå iväg själv. När Jöns gick efter henne fann han

den lilla stackaren stå alldeles öfvergifven, blek och förtviflad, bland en hop kypare och resande, som sågo förvånade och medlidande på henne. Men i deras blickar kunde jag läsa, hvad är det för en mor denna flicka har.

Jöns besvikelse på sin hustrus agerande gjorde det uppenbarligen omöjligt för honom att låta bli att skriva om händelsen i sin dagbok, fastän han samtidigt skämdes för detta.

Man skall kanhända komma att förebrå mig, kanhända klandra mig, därför att jag nu skrivit i denna bok sådana där familjesaker, som egentligen borde begravas i glömskans natt. Jag skulle håller inget sagt eller skrivit, om denna händelse varit den ända, eller den tionde, men de äro mångfaldiga, och jag känner nu liksom ett behof af att beklaga mig. – Jag kan inte annorlunda! – Jag vill, att icke alla skall tro, att jag varit gift med en engel.

Cederholm och uppfinningarna

Jöns Cederholm har gått till historien tack vare den bil han och brodern konstruerade. Hans dagbok gör det möjligt att datera och följa projektets utveckling tack vare spridda omnämnanden, men tankarna kring bilen verkar vara något som han utvecklade utanför sin dagbok. Den enda gång vi får en ledtråd till inspirationen är när han berättar om bilen han beskådat på utställningen i Göteborg 1891, men denna beskrivs bara i förbigående. Dagboken verkar ha varit vikt åt tankar av mer privat karaktär, och det är således snarare relationen mellan bilarbetet och Cederholms privatliv som blir synlig i den.

1898 anordnades i Berlin för andra året i rad en Motorwagen-Ausstellung. Cederholm skrev ingenting om denna i sin beskrivning av resan till Berlin samma år. Han och hans kamrater besökte museer och slott men den bilutställning som skulle ha kunnat inspirera bilbyggarpionjären tycks ha gått honom förbi. Vid det här laget verkar hans automobila ambitioner ha ebbat ut. Det projekt som skulle uppta en stor del av hans fritid och som var en anledning till ständig kontakt mellan honom och hans bror Anders tog sin början omkring 1890 och slutade 1897. Den första gången Cederholm tog upp ämnet var i en anteckning från den 8 oktober 1890. Han var då nyss hemkommen från en resa till Berlin och man kan spekulera i om det var något

han erfarit under denna tur som inspirerat honom till det han sedan skrev:

En önskan att komma fort fram i världen, eller ännu bättre att kunna flyga högt upp i luften, är väl ett efterlängtat mål som mången dödlig sträfvat efter, och som mången mekaniker offrat hela sitt livs krafter på. Äfven jag har under årens lopp umgåts [sic] med den tanken, att medelst ångkraft drifva en fyrhjulig velosiped. Då nu min bror Anders numera har slagit sig ned i Ystad som egen mästare att drifva smedyrket, har jag tänkt mig att med hans hjälp kunna realisera mina tankar på den sjelfgående velosipeden. Jag har uppgordt [sic] fullständiga ritningar till ångvelosipeden i såväl detalj som i sin sammansatta helhet.

Cederholm beskrev därefter detaljerat de mekaniska principerna för hur motorn skulle drivas. Att döma av hans sätt att uttrycka sig hade de här tankarna grott sedan länge, men han var inte särskilt tydlig med varifrån han hade fått dem. I augusti 1892 skrev han plötsligt: "Min mekaniska vagn eller ångvelosiped är nu så pass färdig att jag har profkört med den." Tillsammans med sin bror och sin son Ivar hade han transporterat ut vagnen till villan i Sandskogen där provkörningen skulle ske, men tyvärr kom man inte särskilt långt.

"Oförsiktigt nog", skrev Cederholm, började turen "inne vid villan i den lösa sanden där det gick för tungt. Men o

himmel maskineriet befanns vara förklent byggd, en axel krökte sig och tänderna å ena drefvet sprang i sönder.” Utan några närmare tekniska detaljer konstaterade han:

Glädjen denna dag är ej stor, men missräkningarna äro desto större. Då jag nu ser hvilken sommar jag offrat som läropengar, på mitt experiment. Men modet kan jag icke – eller får jag icke låta falla. Emellertid felen har jag nu sett, och de skola ofördröjligen rättas.

Cederholm betonade ständigt oviljan att ge upp i sin dagbok. Tålmodet hos de båda bröderna tycks ha varit ousinligt.

Efter misslyckandet med den första vagnen nämnde Cederholm inte projektet under återstoden av året eller ens följande år. 1893 tycks ha varit ett år av måleriarbeten samtidigt som Cederholm togs upp som medlem i diverse prestigefyllda ordnar, häribland Odd Fellows. Han tog heller inte upp några äktenskapsproblem till diskussion i sin dagbok under denna tid, och det verkar som om Cederholm ansåg det olämpligt att som tidigare skriva ingående om sina privata angelägenheter. Brodern flyttade under detta år från Ystad till Klagstorp, varför bilprojektet antagligen lades på is.

I juli 1895 skrev Cederholm: ”Endera är det slöhet af mig eller brist på ämne som gör att jag numera sällan har något af vikt att skrifu om i min dagbok.” Anteckningarna domineras av notiser om

vädret och hans olika måleriuppdrag i byarna kring Ystad. I oktober 1895 skrev han utförligt om hur hans dotter Bertha fallit nerför trappan och skadat sin axel. Det var först söndagen den 22 mars 1896 som han på nytt nämnde sin bil:

Idag profkörde jag min mekaniska vagn för andra gången. Numera i en förbättrad form. Men äfven denna gång tjänstgjorde den inte till min belåtenhet. Jag hoppas dock på bättre. Det är i hufvudsak styrinsättningen som tarvar en förbättrad konstruktion för att bli lydig.

Bristen på hänvisningar till bilen i dagboken före detta datum är anmärkningsvärd. Förmodligen gjorde den karaktär av bekännelseskraft som dagboken alltmär fått att anteckningar om bilen fick stå åt sidan.

Vid en jämförelse mellan bil nummer två och fotografier av den första bilen står det klart att det rör sig om två helt olika byggen av vitt skilda utseenden. Såväl entusiasmen som arbetsinsatsen måste ha varit betydande, men mycket lite av detta sipprar fram i dagboksanteckningarna. Utan att låta sig nedslås fortsatte bröderna med att försöka förbättra vagnen. Jöns skrev i januari 1897 att han besökt sin bror i Klagstorp ”med något arbete till min ångvelosiped.” Därefter tiger dagboken om bilen, men under sommaren skedde en oväntad vändning. ”Den 28 juni”, skrev Cederholm,

Bröderna Cederholms andra bil. Okänd fotograf, Teknik- och industrianaloga arkivet/Tekniska museet (DigitaltMuseum).

”fick jag mig tillsänd en velosiped från min bror Anders. Jag skall nu lära mig åka på den, men det blir kanhända knepigt nog.” Några månader gick och den 10 oktober antecknade han:

Efter att i många år hafva knogat, och sträfvat för att få min ångvelosiped färdig, dock utan att ännu hafva lyckats, beslutade jag mig för att skaffa en vanlig cykel, till att börja med, för att såmedelst snabbt komma från ett ställe till ett annat. Jag har nu efter mycken svett och möda lyckats rida min stålhest. Det såg

mörkt ut till att börja med, jag trodde rent af att jag icke skulle kunna lära mig den konsten. Jag trodde till sist att jag därtill var för gammal.

Av tonen i anteckningen att döma hade Cederholm nu mer eller mindre gett upp. Den nyinköpta cykeln – som han fick av sin bror men som han sen påstod sig ha skaffat själv – verkar nu ha tagit större delen av hans mobilitetsambitioner i anspråk. Det framgår också här att ett viktigt incitament till bilarbetet var en uppriktig vilja från Jöns sida att

kunna färdas snabbare och längre i sin vardag. Hans flitiga resande på landsbygden kring Ystad med anledning av de många måleriarbetena sporrade honom troligtvis. Vi får aldrig veta hur han tog sig runt men med tanke på hur många resorna var och hur små och avlägsna byar han besökte kan man med lätthet föreställa sig att han upplevde en frustration över att resandet var omständligt och tidskrävande. De innovationer han eventuellt mötte under sina resor till kontinenten kan också ha inspirerat honom. Men även om det låg praktiska och pragmatiska skäl bakom hans sjuåriga arbete med ångbilen är den också tecken på att vi har att göra med en man med ett rikt inre liv, en drömmare med många idéer. Detta blir tydligt när man senare i dagboken stöter på andra uppslag som är besläktade med bilprojektet men som inte tycks ha samma praktiska relevans i hans vardag.

1901 gjorde Cederholm en lång dagboksanteckning om vad han kallade en "luftmaskin" eller "termolektif". "Prinsipen för maskinen", skrev han, "grundar sig hufvudsakligen på att direkt kunna tillvarataga den värmekraft eller energi som dagligen och stundligen utgår från Solen." Anordningen som han beskrev var till för att samla solens värme och omvandla den till rörelseenergi. "Hvarför skall man inte direkt kunna taga solvärmens som drifkraft i indu-

striens tjänst?" Efter redogörelsen konstaterade han emellertid att de experiment som han redan gjort i samband med idén hade kostat honom 562 kronor, och "min ekonomiska ställning tillåter inte mera offer."

Jag är dock säker på att i framtiden, då en massa nuvarande kraftkällor hafva utsinat, skall denna den naturligaste af alla källor, Sol-Luftmaskinen eller Termolektifvet blifva den enbart för människans gällande.

Orden har en profetisk klang och det är tydligt att Cederholms tankar spände över ett brett spektrum. Försök att utnyttja solenergi hade gjorts redan på 1870-talet av John Ericsson, och flera forskare uttryckte mot slutet av 1800-talet en oro över den mängd energi som förbrukades av industrin.¹⁷ Cederholm var uppenbart inspirerad av denna debatt och försökte bidra till utvecklingen – något som väl är talande för hans uppfattning om sig själv och sin förmåga att spela en roll i den internationella tekniska utvecklingen.

På julen samma år satte sig Cederholm på nytt ner för att "leta fram ur minnet ett par idéer eller uppfinningar som jag länge gått och burit på." Den här gången utgjordes idén av "inte mer och inte mindre än en flygmaskin eller ett luftskepp" som Cederholm påstod sig haft i bakhuvudet i årtal. Han började med att räkna upp föregångarna

greve Zeppelin och Santos Dumont, som enligt Cederholm gjort åtskilliga försök att konstruera framgångsrika luftskepp "utan att nemdvärt [sic] hafva nått något resultat."

Både Zeppelin och Dumont anses idag ha bidragit avsevärt till luftfartens utveckling, men deras största framgångar låg fortfarande i framtiden när Cederholm skrev, och han sällade sig till det läger som avfärdade "lättare än luft"-metoden för luftfart:

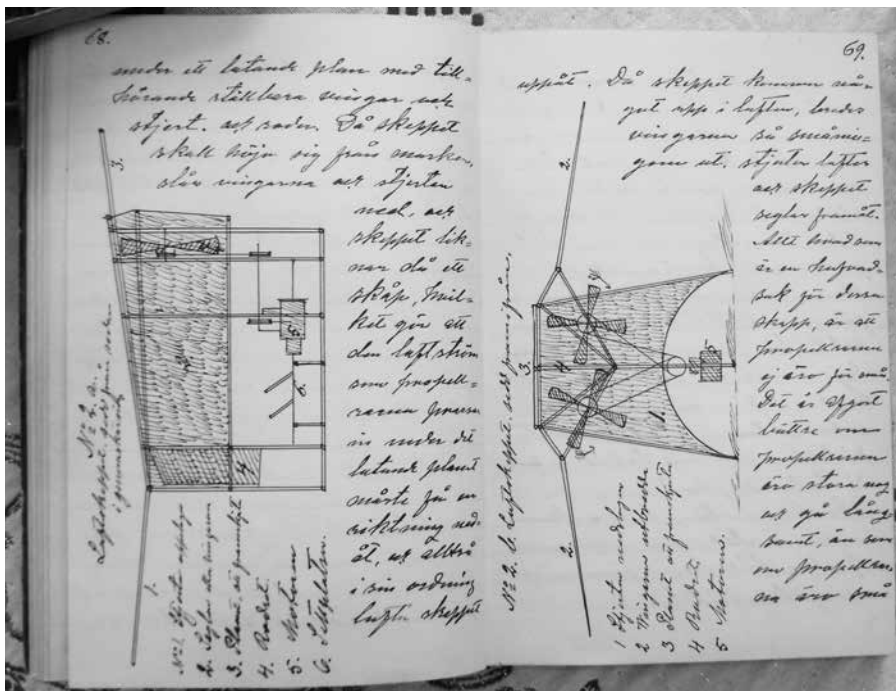
Jag för min del är af den absoluta meningen, att om ett luftskepp skall kunna bli någon verklighet, så måste det byggas utan någon som helst balong [sic]. Det måste hållas uppe, sväfvande i luften likt en fågel, medelst propellrar.

Cederholm bifogade tre utförliga ritningar till sin beskrivning. Ritningarna visar ett luftskepp bestående av en cylinderformad passagerarhytt med fyra propellrar på taket, en stor propeller baktill samt ett segel som "kan delas så att helften slås till hvardera sidan och bildar då en slags skärm eller plan." Propellrarna på taket var endast till för att lyfta skeppet och skulle slås av när man har kommit upp i luften, då den stora akterpropellern skulle föra skeppet framåt medan seglet breddes ut så att skeppet kunde hållas uppe av vinden.

Cederholm tänkte sig att skeppet skulle tillverkas av stål eller aluminium samt att det skulle drivas med bensin.

Han tycks således ha övergett ångkraften som framdrivningsmetod. I sin beskrivning betonade han vikten av att luftskeppet inte borde ha för mycket luftmotstånd samt att propellrarna måste vara tillräckligt stora. Beskrivningen och ritningarna är skickligt gjorda och genomtänkta, men man kan samtidigt inte undvika att finna Cederholms luftskeppsidé något apart i förhållande till den samtida aerodynamiken och utvecklingen av flygmaskiner. Redan flera år tidigare hade Otto Lilienthal och Octave Chanute lanserat idéer som byggde på flygplansliknande konstruktioner, och större propellerdrivna luftskepp började fasas ut.¹⁸

Cederholm verkar dock framför allt ha haft kännedom om den utveckling av luftskepp som gjorde avgörande framsteg just omkring år 1901. Eftersom bröderna Wrights framgångsrika flygningar låg ett par år in i framtiden var det förstås ännu inte givet inom vilken gren av flygmaskinsdesignen som potentialen låg. Detta hindrade dock inte Cederholm från att måla upp en livlig framtidsvision i samma andetag som han skildrade sin luftskeppsidé. Han hävdade att han var "fullt öfvertygad" om att hans idé skulle komma att utvecklas och bidra till luftfartens framtid, men anmärkte med en viss underton av grämlse att han själv hade velat försöka bygga sitt luftskepp om han bara hade haft "mynt tillräckligt". Hans tankar om

Skiss över luftskepp i Jöns Cederholms dagbok år 1901. Fotografi: författaren.

luftfartens framtida betydelse förtjänar att citeras i sin helhet:

Luftskeppet har framtiden för sig, och jag skulle vilja gå så långt i förutsägandet att antagligen kommer framtidens luftskepp att göra stor revolution i människornas lefnadssätt och förhållanden. De komma visserligen aldrig att lämpa sig för transport af tunga varor. Men däremot kommer i en framtid snart sagt hvarje människa, som vill följa med sin tid att lägga sig till med ett enmans-luftskepp. Ja man skall en gång få se hela svärmar af luftseglare flanera hit och

dit uppe i de högre regionerna. Alldeles så som man nu ser hela svärmar af cyckelryttare [sic] på landsvägarna. Då Termolektifvet [...] blir fulländat, och kombinerad med luftskippet – Då är tiden för det ideella som människorna eftersträvat i årtusende – nemligen att kunna flyga. Men på samma gång stå lidelserna också då på sin höjdpunkt. Wäldsamheter kommer att begås mot wäldsamheter. Förfalskningar, krig och mord kommer att hart när krossa människornas eget jag—. Allt är beroende på lättvindigheten af att på egen hand och kort tid kunna förflytta sig till hvilken

plats på jordklotet som hälst. Att färdas från Europa till Amerika skulle taga en tid af omkring ett dyng [sic]. För att fara öfver Östersjön, behöfver man bara svänga sig uppe i luftens högre lager vid ena hafsstranden, och sedan låta skeppen i susande fart glida på rätt plan i sluttande riktning mot hafvets andra strand. Naturligtvis måste ett sådant luftskepp vara försedd med nödiga försiktighetsåtgärder i händelse en eventuel olycka skulle inträfa [sic] då skeppet befinner sig öfver hafvet.

Som så ofta tidigare hänger sig här Cederholm åt vidlyftiga drömmier som förefaller skrivna i en sådan hast att vissa mellanled i tankegångarna förblir outtryckta. Hans övergång från visionen om enmansluftskepp till profetian om våldsamheter är ganska plötslig, och det är inte helt tydligt vilken koppling han ser mellan "förfalskningar, krig och mord" och "lättvindigheten" i att på kort tid kunna resa över långa sträckor. Är framtidens transport en orsak till förstörelsen eller en potentiell räddning från den? Förmodligen menar han det senare, men det pessimistiska stråket i denna förutsägelse antyder en uppfinningsrikedom och en framtidstro som kanske inte är riktigt vad den varit.

Det är högst troligt att Cederholm tog del av de fiktiva berättelser om framtida flygteknik som florerade i hans samtid. Jules Vernes luftskeppsroman

Ingenjör Roburs luftfärd hade getts ut på svenska redan 1887, och även om H.G. Wells mer pessimistiska *The War in the Air* inte kom ut förrän 1908 hade Claës Lundin redan 1878 publicerat vad som ofta betraktas som den första svenska science fiction-romanen, framtidsskildringen *Oxygen och Aromasia: Bilder från år 2378*, där huvudpersonerna bland annat färdas omkring på luftvelocipeder. Tonen i dylika visioner höll omkring sekelskiftet på att förändras från förväntansfullt optimistisk till avvaktande och dystopisk.

Luftskeppsidén är klart präglad av Cederholms mekaniska kunnande, men den är mindre realistisk än ångbilsidén. Kanske bör den tolkas mer som en verklighetsflykt av en brydd och tyngd man än som ett seriöst bidrag till flygkonstens utveckling. I en tidningsartikel från 1947 skriver en före detta inackorderad hos familjen Cederholm om sina minnen av Jöns förehavanden och nämner då att Cederholm på äldre dagar visade honom manuset till "en roman i Jules Vernes stil" om en färd till en avlägsen planet. Artikelförfattaren fann dock historien tyngd av "invecklade mekaniska och matematiska beräkningar" och avrådde Cederholm från att publicera den.¹⁹ Spekulationerna tycks alltså ha fortsatt.

Dagboksanteckningarna som följer den om flygmaskinen är dystra och präglade av det cederholmska äktenskapets

totala sammanbrott. På hösten 1902 skrev Jöns i upprörda ordalag att han emellanåt tvingas sova på sitt kontor. "Här får jag själv bädda efter bästa förmåga öfvanpå [sic] en allt för kort vanlig soffa, och därför får jag ligga som jag kan." Han skrev vidare att han inte höll reda på veckodagarna längre, eftersom alla var likadana, "det vill säga lika tomta på trefnad och husfrid."

Efter 1901 dyker det inte upp några nya mekaniska idéer i Cederholms dagböcker. Emellanåt hänger sig författaren åt att fördjupa sig i något ämne han läst om eller stött på under en resa, men äktenskapsproblemen fortsätter att dominera. Hustruns okvinnlighet är ett särskilt framträdande tema i dagboksanteckningarna. Med anledning av hennes bångstyriga och opassande beteende skrev Cederholm 1902 att Hanna sedan unga år varit rökare.

Då jag var fästman lade jag ofta märke till att min fästmö gerna rökade cigarr, ja jag till och med skämtade med henne flera gånger därom, och ofta bjöd jag henne på en cigarr. Men inte hade jag då en den aflägsnaste aning om, eller förstod mig på att hon redan då var passionerad rökare.

Han beskriver hur han sedermera, för att hålla koll på sin hustrus begär, låtit cigarrlådan stå framme och öppen för att se hur många cigarrer som försvunnit när han tittat bort.

Jag är nu alls inte af den åsikten att jag skulle vilja förtryta, eller förbjuda min hustru att röka, då jag själv röker hvarje dag. Men jag ville att hon skulle bevara sin kvinnlighet, och röka som en kvinna, och inte som den värsta kar [sic].

Hanna skildras som en fullkomlig kederökare, som röker både cigarr och pipa, och enligt sin make på opassande tider och i opassande rum i hemmet. Cederholm berättar att han vädjat till henne att "röka med måtta och på ett mera kvinnligt sätt", det vill säga i gungstolen efter middagen snarare än i köket. Han påstår sig ofta ha sett henne stå vid spisen och laga mat "med en stor brinnande cigarr i munnen" och menar att han ofta blivit serverad mat med spår av tobaksaska i.

Här framträder kittlande antydningar om Hanna Cederholms karismatiska personlighet. Avsaknaden av hennes perspektiv är förstås frustrerande, men i förbigående kan nämnas att hennes rökning leder tankarna till en annan välbekant ystadbo vid samma tid, den ständigt ogifta och självständiga Charlotte Berlin, vars aktieaffärer och cigarrökning gjorde henne till en omtalad karaktär i staden.²⁰

Även när Cederholm skrev om hustruns rökning var det återkommande temat hennes uppstudsighet och hans oförmåga att kontrollera hennes beteende. I dagboken avslöjar Cederholm att

han flera gånger funderat på att lämna hustrun, men att barnen hindrar honom. När han en gång hade beslutat sig för att lämna familjen kom hans son Ivar fram till honom och bad honom laga hans trähäst som han hade haft sönder. När Cederholm svarade att han inte hade tid för att han skulle resa bort såg Ivar på honom med en "bedjande och hjälplös" blick och hoppades att han skulle laga den när han kom tillbaka. Vid ett annat tillfälle lekte han med tanken på att i hemlighet smyga iväg med barnen och emigrera till Amerika.

Eländet fortsätter i anteckning efter anteckning. Ena gången beklagar sig Cederholm över att hustrun inte kan "lägga barnen i rättan tid", nästa gång över att hon inte tillåter besök och är "emot allt hvad umgänge och vänskap heter." "Inför denna min dagbok kan jag inte tåga, jag vill inte tåga, och här har jag min ända tröst." Han drömmer om ett idealäktenskap, "där mannen är man och kvinnan är kvinna, och båda sträffa efter att på hvar sina områden göra sitt bästa." Men vad Hanna anbelangar så har hon "så ofta velat vara man, och glömt att hon är kvinna." Någon utväg ur det cederholmska äktenskapets dödläge verkar inte ha dykt upp. Jöns fortsatte att skriva om sin hustru i negativa och besvikna ordalag fram till hennes bortgång 1910, vid endast 52 års ålder, enligt dödboken i njurcancer.

Avslutande diskussion

Mekanikern och uppfinnaren Jöns Cederholm framstår i sina dagböcker och sina förehavanden som en kunnig och fantasirik men i slutändan otillräcklig innovatör. Hans kännedom om framsteg inom den samtida bil- och flygtekniken förefaller sporadisk och hans intresse och ambitioner inom mobiliteten verkar huvudsakligen utgå från hans vardagliga behov och provinsiella position. Cederholm kan dock inte jämföras med de otaliga lantliga original som vid samma tid fick för sig att bygga flygmaskiner, cyklar och ångvagnar utan någon större framgång – hans kunskaper och skicklighet bevisas av hans förmåga att tillsammans med sin bror faktiskt tillverka två fungerande ångbilar, och han förefaller ha varit mer berest än de flesta i sin omgivning – men han saknade det driv och det kontaktnät med likasinnade som kanske krävdes vid den här tiden för att dylika experiment skulle ge resultat. Hans bilkonstruktioner rann ut i sanden och alla senare idéer förblev drömmier.

Som dagboksskribent var Cederholm i grunden korrekt och förnumstig. När han exempelvis skrev om sina framtidsvisioner kring flyget verkade han föreställa sig en läsare till sina anteckningar. Han framträder emellanåt i sin dagbok som urtypen för den korrekta och ansedige 1800-talsherren, som tänker och känner det rätta och riktiga och

därmed framstår som lite tråkig. Som när han med sin fru och några bekanta företog sin Berlinresa. De besökte bland annat rådhuskällarna, ”därför att de äro omtalade som särskildt sevärda. Därefter bar det åstad mot kejserliga slottet, för att enligt vårt program få se och beundra dess ärevördiga prakt.” När de så vandrade ”i tyst beundran från det ena prakt-rummet till det andra” fick de sig i varje rum ”ett litet föredrag, om rummets ändamål, om de där befintliga dyrbarheterna, och beskaffenheten, och namnen på de upphängda taflorna och porträtten.” De besökte härefter den zoologiska parken, om vilken Cederholm skrev:

Här var naturligtvis ett stort fällt att berätta om, men jag vill endast här hafva sagt, att Djurverlden är rikt representerad, och ett stort nöje, ja ett studie att se den mångfald af variationer.

Cederholms förundran och glädje över att se världen går inte att ta miste på, men så fort han satte sina känslor på pränt blev formuleringarna fyrkantiga och formelartade.

Stick i stäv med detta gick Cederholms känslor och tankar kring sitt äktenskap. När dagboken går över till detta ämne blir stilen mer informell, levande och – oundvikligen – fängslande att läsa. En nutida läsare torde främst sympatisera med Hanna, vars önskan till frihet och nonkonformitet ständigt kvävdes av makens vidmakthållande av konventio-

ner och ängslighet inför andras åsikter. Samtidigt, eftersom Cederholm är skribenten och alla hans kval och självtvekl kommer upp till ytan, är det svårt att endast se honom som en tyrann. På samma sätt som Hanna blev ett offer för hans föreställningar om hur ett äktenskap skulle vara var han ett offer för sin tids föreställningar om hur ett äktenskap skulle vara. Hans största brott var förmodligen hans osjälvständighet och oförmåga till empati. Även i detta var han korrekt och konventionell.

Men den genomsnittlige konventionelle medelklassmannen närde inte de idéer som Cederholm gav uttryck för. Även om hans tekniska idéer i grunden var en amatörs reaktion på de innovationer som skedde i hans omvärld sticker han förstås ut bland det sena 1800-talets småstadsmänniskor. De svenska män som på allvar skulle komma att bli verksamma som professionella bilbyggare hade vid tiden för Cederholms konstruktioner ännu inte börjat sin bana. Gustaf Erikson tillverkade 1898 den första bilen med förbränningsmotor i Sverige. Lambert Nilsson i Köping tillverkade en mindre bil 1899 och Carl Jönsson i Helsingborg 1898, men det dröjde tills några år in på 1900-talet innan en serieproduktion kom igång. Cederholms projekt tycks ha byggt mycket av sin framgång på hans envishet och entusiasm. Dagboken ger oss inte möjlighet att tolka det som en längtan bort

från eller flykt undan vardagen, småstadslivet eller de äktenskapliga problemen, även om det förstås är frestande. Den ständiga kontrastering av de två huvudingredienserna i Cederholms liv – äktenskapet och ångvelocipeden – som dagboken gör inbjuder dock till en läsning mot bakgrund av tidens genus- och äktenskapsdebatter.

Det sena 1800-talet var, som nämnts, en tid då äktenskapet debatterades flitigt, inte minst i relation till föreställningar om kärlek. Sentida svensk forskning har behandlat framväxten av synen på kärlekens nödvändighet för äktenskapet.²¹ Det är till följd av dagbokens skenbara perspektiv svårt att skapa sig en bild av känslorna som rådde mellan Hanna och Jöns, men den ger likväl en tydlig inblick i de kval som kunde drabba en man i en tid då mannens auktoritära roll i äktenskapet började diskuteras. I likhet med Thomas Carlyle i Trev Broughtons analys, slets Cederholm mellan sin vilja att vara en framstående man som hängav sig helt och fullt åt sina uppfinningar och kravet att vara en empatisk och deltagande familjefar. Hans hustru hade uppenbarligen en mer progressiv syn på äktenskapet och förefaller ha tagit del av moderna åsikter (kanske under sin tid som lärarinna) som maken inte delade. Någon kommunikation mellan de två makarnas syn på äktenskapet, eller förståelse av den andras position och problem, tycks inte ha förekommit.

Att dra slutsatser om två människors privatliv mer än ett sekel senare är förstås problematiskt, både ur empirisk och etisk synpunkt. Även om Cederholms färgstarka formuleringar visar på oförståelse gentemot hustrun anser jag dock inte att citaten som jag här har återgett skapar en orättvis eller elak bild av honom. Han framstår som djupt mänsklig, och både han och hustrun är offer för omständigheterna. Cederholms äktenskap ger en intressant och mångsidig bild av en övergångsperiod inom synen på äktenskapet och förväntningarna på den framstående mannen. Samtidigt illustrerar det hur gifta män vid den här tiden inte bara speglade sin manlighet i andra män utan även hur manligheten och självbilden för den äkta maken tillkom under förhandlingar med hustruns krav, förväntningar och identitet. Jöns Cederholm var en man som försökte bibehålla status quo i en relation som redan hade tagit ett steg mot en ny tid. Hanna Cederholm, utan röst i den här undersökningen, förblir en vag skugga av en frustrerad och intelligent kvinna, fast i en ond cirkel av missförstånd och förebräelser.

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa läsare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Se Gert Ekström, "C G Norbergs ångvagn", *Daedalus*, 1992.
- 2 Se Gert Ekström, *Svenska bilbyggare*, Stockholm 1984, s. 12-19; Gert Ekström, Curt Borgenstam, "Den första svenskbyggda bilen", *Daedalus. Teknik- och industrihistoria*, Stockholm 1989; Curt Borgenstam, "Cederholms ångbil. Tillkomsthistoria", *Ystadiana*, Ystad 1991; Gert Ekström, "Bilens historia före 1900", *Fataburen: Drömmen om bilen*, Stockholm 1997.
- 3 Se framför allt Wolfgang Sachs, *Die Liebe zum Automobil. Ein Rückblick in die Geschichte unserer Wünsche*, Reinbek 1984. För övrigt består litteraturen huvudsakligen av tekniskt inriktade översiktsverk.
- 4 Gijs Mom, "Civilized Adventure as a Remedy for Nervous Times: Early Automobilmism and Fin-de-Siècle Culture", *History of Technology*, vol. 23, 2001.
- 5 John Tosh, *A Man's Place. Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*, New Haven 1999.
- 6 George L. Mosse, *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*, Oxford 1996; David Tjeder, *The Power of Character. Middle-Class Masculinities 1800-1900*, Stockholm 2003.
- 7 Se framför allt *The Social Construction of Technological Systems. New Directions in the History and Sociology of Technology*, Wiebe E. Bijker, Thomas P. Hughes, Trevor J. Pinch (red.), Cambridge MA 2012; *The Social Shaping of Technology. How the Refrigerator got Its Hum*, Donald Mackenzie, Judy Wajcman (red.), Milton Keynes 1996.
- 8 Se Nina E. Lerman, Arwen Palmer Mohun & Ruth Oldenziel, "Versatile Tools: Gender Analysis and the History of Technology", *Technology & Culture*, 38: 1 (1997); Nina E. Lerman, "Categories of Difference, Categories of Power. Bringing Gender and Race to the History of Technology", *Technology & Culture*, 51: 4 (2010).
- 9 Se Judith A McGraw, "Inventors and Other Great Women: Toward A Feminist History of Technological Luminaries", *Technology & Culture*, 38: 1 (1997).
- 10 Se Francis Spufford & Jenny Uglow (red.), *Cultural Babbage. Technology, Time and Invention*, London 1996; Herbert Sussman, "Machine Dreams: The Culture of Technology", *Victorian Literature and Culture*, 2000; Tom D. Crouch, "Why Wilbur and Orville? Some Thoughts on the Wright Brothers and the Process of Invention", *Inventive Minds. Creativity in Technology*, Robert J. Weber, David N. Perkins (red.), Oxford 1992.
- 11 Staffan Bergwik, *Kunskapens osynliga scener. Vetenskapshistorier 1900-1950*, Göteborg 2016, s 34-44. Här bör även nämnas antologin *Par i vetenskap och politik. Intellectuella äktenskap i moderniteten*, Annika Berg, Christina Florin, Per Wisselgren (red.), Umeå 2011, där äktenskapens "komplementaritet" likaledes betonas, s 24.
- 12 Se Jan Golinski, *The Experimental Self. Humphry Davy and the Making of A Man of Science*, Chicago 2016; Heather Ellis, *Masculinity and Science in Britain, 1831-1918*, London 2017.
- 13 Trev Broughton, "The Froude-Carlyle Embroilment: Married Life as a Literary Problem", *Victorian Studies*, 38: 4 (1995). Se även Emilie Taylor-Brown, Melissa Dickson & Sally Shuttleworth, "Structures of Confinement: Power and Problems of Male Identity", *Journal of Victorian Culture*, 24: 2 (2019).
- 14 Jag har inte kunnat hitta några detaljerade uppgifter om Cederholms utbildning, annat än att den var "gedigen" och "förvärvat på de förnämsta verkstäderna såväl här i Sverige som i utlandet." Se "Brödrapar från Wallby gjorde den första ångvagnen", *Trelleborgs-tidningen*, 14 juli 1947.
- 15 Hanna var vid tiden för förlovningen bosatt i Malmö, som framgår av en notis i *Sydsvenska dagbladet*, 20 april 1882. Här hänvisas dock Jöns till som "Johan Cederholm".
- 16 "Sextio år", *Ystads Allehanda*, 16 augusti 1915.

- 17 John Perlin, *From Space to Earth. The Story of Solar Electricity*, Ann Arbor 1999, s 2–3. Se även Ken Butti, John Perlin, *A Golden Thread. 2500 Years of Solar Architecture and Technology*, London 1981.
- 18 Se John D. Anderson, *A History of Aerodynamics and Its Impact on Flying Machines*, Cambridge 1997.
- 19 L. O., "Brödrapar från Wallby gjorde den första ångvagnen", *Trelleborgs-tidningen*, 14 juli 1947.
- 20 Berlin avled 1916 varpå hennes hem gjordes till ett museum som existerar än idag. Se *Den högst originella fröken Charlotte Berlin*, Ingela Bergils m. fl. (red.), Ystad 2016.
- 21 Se Christina Douglas, *Kärlek per korrespondens. Två förlovade par under andra hälften av 1800-talet*, Stockholm 2011; Brita Planck, *Kärlekens språk. Adel, kärlek och äktenskap 1750–1900*, Göteborg 2014.

Gudmund Björck

1905–1955

Professor i grekiska språket och litteraturen
En biografi

JAN FREDRIK KINDSTRAND

JAN FREDRIK KINDSTRAND

Gudmund Björck 1905–1955:

Professor i grekiska språket och litteraturen. En biografi

Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis,
2019. 337 s.

Kristina Sandberg skildrar tiden från 1938 och flera decennier framåt i romantrilogin om hemmafrun Maj i Örn-sköldsvik. Hon redogör ingående för allt som Maj antingen lagar till själv eller blir bjuden på. I Jan Fredrik Kindstrands biografi över Gudmund Björck, professor i grekiska i Uppsala 1946–1955, finns liknande redogörelser, som gör att man

kan leva sig in i de decennier som skildras. Björck hade som vana att upprätta listor och därför finns bevarade anteckningar om menyer, gäster et cetera. En i tid ungefär samtida akademisk miljö kan därför jämföras med den småstadsmiljö som Kristina Sandberg skildrar i sina tre romaner.

Det fascinerande med biografen över Gudmund Björck är metoden att med hjälp av bevarade brev, dagböcker och anteckningar samt egna intervjuer kunna teckna ett professorsporträtt. Det blir en ingående lärdomshistorisk skildring kombinerad med redogörelser för det privata livet och för Björcks politiska ståndpunkt, speciellt i samband med den oro för krig som präglade Sverige under hans tid i Uppsala. Levnadstecknaren började redan på 1990-talet samla material till biografen och intervjuade då ett antal nyckelpersoner om deras minnen av Gudmund Björck. Först efter flera decennier var det möjligt att åter koncentrera sig på uppgiften och då hade ytterligare material blivit tillgängligt, som kunde komplettera det redan insamlade. Det gällde alltså för Jan Fredrik Kindstrand att samla in allt relevant material. Han var själv, efter David Tabachovitz och Jonas Palm, Björcks tredje efterträdare som professor i grekiska i Uppsala.

Gudmund Björck växte upp i en prästfamilj, som under hans skoltid bodde i Kalmar. Föräldrarna och syskonen finns hela tiden med i biografen fram till

hans oväntade bortgång 1955, endast 49 år gammal. I det material, som använts, finns ett antal mer eller mindre svårtydda smeknamn. De äldsta användes inom familjen redan under uppväxten i Kalmar. Ett enda exempel: som vuxen kallades Gudmund i familjen för "GH" eller "Muppen".

Jan Fredrik Kindstrand redogör även fortlöpande för Björcks vetenskapliga verksamhet. Som licentiand och doktorand i klassisk grekiska i Uppsala under professor Otto Lagercrantz ägnade han sig åt *Corpus Hippiatricorum Graecorum*, som är en samling utdrag från antika veterinärmedicinska författare, och ledde fram till Björcks doktorsdisputation 1932.

Otto Lagercrantz efterträddes av Gunnar Rudberg. Under dennes tid som professor i Uppsala publicerade Gudmund Björck tre monografier. År 1938 utgavs en studie över ett papyrusfragment från Uppsala universitetsbibliotek. Fragmentet innehåller en anklagelseskrift, tolv rader, och texten till en gravsten, sex rader. Nästa monografi gavs ut 1940 och behandlar perifrastiska konstruktioner i nytestamentlig grekiska. Den tredje monografin, *Apsyrtus, Julius Africanus et l'hippiatrique grecque* från 1944, utgjorde en fördjupad behandling av de problem som diskuterats i doktorsavhandlingen.

Under professorstiden fullbordade Björck 1950 sitt till omfånget största ar-

bete, *Das Alpha impurum und die tragische Kunstsprache: Attische Wort- und Stilstudien*. Något förenklat är det en undersökning av språket i antika tragedier med utgångspunkt i en ljudförändring: ett ursprungligt långt alfa, det vill säga *alpha purum*, rent alfa, förekom i den attiska dialekten i vissa oväntade ställningar och benämns då *alpha impurum*, orent alfa.

I ett avsnitt med rubriken "Ordstudier" sammanfattas hur Gudmund Björck i olika sammanhang arbetade med "studier av enstaka ord eller fraser" ur i första hand semantisk och stilistisk synpunkt, inte etymologisk. Han antecknade fortlöpande sådant som behövde ytterligare utredas och förklaras. Ett något oväntat exempel är hur han tack vare Pehr Osbecks dagbok från tiden som skeppspräst på en resa till Ostindien kunde visa att ett holländskt namn på stormfågel, *malefijt*, använts redan i början på 1750-talet, närmare 30 år tidigare än vad som i mitten av 1940-talet var känt. I sammanhanget kan också nämnas ett mer allmänt känt arbete av Gudmund Björck, *Djäknar och helikoptrar* från 1953, som behandlar 200 grekiska lånord i svenskan och gavs ut i Svenska klassikerförbundets skriftserie.

Gudmund Björck publicerade även artiklar och andra smärre arbeten, som hörde samman med avhandlingen och de fyra monografierna, hade en religionsvetenskaplig inriktning eller be-

handlade de klassiska språkens ställning inom skola och universitet.

En viktig del av biografen skildrar huvudpersonens politiska aktivitet under andra världskrigets tid. I ett helt kapitel, "Krigsåren 1939–1946", beskrivs på nästan 40 sidor hur Björck, vars docentstipendium efter ett års förlängning gick ut 1940, parallellt med att han undervisade i latin och grekiska på Fjellstedtska skolan och periodvis var inkallad, längsta tiden i Boden, publicerade artiklar om tidsläget och ägnade sig åt opinionsbildning.

I sammanhanget är också viktigt att notera hur Björck på grund av den ändrade inställningen till Tyskland efter kriget utvidgade sitt främst tyska kontaktnät till att också omfatta forskare från andra länder och själv efter kriget reste ut och föreläste. Här räcker att nämna ett svensk-engelskt klassikermöte i Lund i augusti 1947 samt internationella kongresser i Paris 1950 och i Köpenhamn 1954. Avsikten var att efter kriget säkerställa fortsatt utbyte mellan klassiker från olika länder. Även besök från Grekland förekom. Professor Ioannis Kakridis från Athen tillbringade ett forskningsår i Uppsala 1947 och J.A. Thomopoulos undervisade i nygrekiska i samma stad omkring 1950.

Författaren tvekar inte inför att också ta med mindre positiva sidor av den biograferades personlighet. Den läsare som inte läser hela biografen missar därför de mer positiva sidor i Björcks person-

lighet som kommer fram till exempel i samband med den politiska aktiviteten under krigstiden, det vill säga i senare delen av biografen. Ett antal inbjudningar till olika restauranger och senare även till professorsvåningen i samband med olika betydelsefulla sammanhang har han, precis som hemmafrun Maj i Kristina Sandbergs romaner, noterat. I biografen redovisas också de egna doktorandernas och vännernas positiva minnen av honom.

Vid läsningen har jag funderat på hur mycket Gudmund Björck egentligen kunde påverka sin egen karriär. Det är nyttigt att påminna sig att det är en annan värld, som skildras, med andra förutsättningar för tillträde till högre studier och med endast få tjänster vid dåtidens universitet. Läget var dock positivt för Gudmund Björck när han sökte och erhöll professuren i grekiska i Uppsala 1946 efter Rudberg. De sakkunniga, professorerna Hjalmar Frisk, Göteborg, Carsten Höeg, Köpenhamn, Gunnar Rudberg, Uppsala och Albert Wifstrand, Lund, var eniga om att sätta honom i första förslagsrummet.

En slutförhoppning från recensenten är att de vetenskapliga resultat som Björck och hans generation arbetade fram och som visade sig hålla i ett internationellt perspektiv också idag tas tillvara och inte förbises.

Tore Hållander

Huvudbanéren i Grödinge: Personhistoria, genealogi och heraldik i ett

Av Thorsten Sandberg

När Personhistoriska Samfundet grundades 1905 som en fortsättning av Svenska Autografsällskapets verksamhet antogs en ny stadga. Uppgiften man tog på sig var bland annat "att väcka och underhålla intresset för svensk personhistoria, genealogi och heraldik".

Efter hand har Samfundet som bekant fokuserat allt mer på första området, och släppt övriga till förmån för sammanslutningar med särskilt fokus på genealogi och heraldik. I Samfundets senaste stadga, antagen 2002, synliggörs denna förskjutning med ändamålsbeskrivningen "att väcka och underhålla intresset för personhistorisk och biografisk forskning".

I linje med stadgan från 1905 var det genealogiska och heraldiska perspektivet också mer framträdande i tidigare årgångar av *Personhistorisk tidskrift*. Heraldiken är numera försvunnen. Genealogin finns kvar i bakgrunden, men ger sig ofta tillkänna som en ram kring den enskilda personen. Det är bra. En människa

är ingen ö, inget isolat. En människa är alltid en del av ett sammanhang, en släkt.

På väggarna i Grödinge kyrka – belägen på Södertörn halvannan mil sydost om Södertälje – hänger flera huvudbanér som vittnar om personer som levde

Grödinge kyrka på Södertörn: en källa till 1600-talets personhistoria, genealogi och heraldik. (Samtliga foton: författaren.)

och verkade i socknen under 1600-talet. Personer som också hade nära släktband med varandra.

Vad ett huvudbanér är och vilken funktion det fyllde definierar landets främsta expert på området Inga von Corswandt-Naumburg i inledningen till sin avhandling om denna företeelse:

Huvudbanér och anvapen är åters vapensköldar som bars vid begravningsceremonin för att sedan placeras på väggen i våra gamla sockenkyrkor eller i olika släkters gravkor. De utgörs till stor del av bildhuggeriarbeten från svensk stormaktstid.

För något decennium sedan besökte jag Grödinge kyrka för att fotografera huvudbanéren. Ett bidrag på marginalen till Riddarhusets projekt att fånga in och registrera dessa unika vittnesbörd om adliga personer från förr.

När jag för en tid sedan återsåg fotografierna i mitt bildarkiv slog det mig att huvudbanéren erbjuder såväl personhistoria som genealogi och heraldik. Så, med Grödinge kyrka som medelpunkt: här kommer alla tre på en och samma gång – för att travestera låtskrivaren Per Gessle.

Om man utgår från kyrkan och färdas den vindlande vägen söderut genom det vackra kulturlandskapet når man snart gården Snäckstavik. Från början hette gården Brytesta, nämnd första gången 1283 då egendomen överläts till Sträng-

näs domkyrka av kung Magnus. Under namnet Brötsta ingick gården i den för läning sedermera riksrådet och friherren Johan Adler Salvius (1590–1652) fick av Gustav II Adolf år 1630.

Johan Adler Salvius ingick 1620 äktenskap med trettio år äldre Margareta Pedersdotter Skuthe (1560–1657), änka efter den förmögne stockholmsborgaren och guldsmeden Lorentz Hartman (d. 1617). De hade gift sig 1595. Margaretas far var borgmästaren i Linköping Peder Eriksson, som i sitt vapen förde tre snäckor.

När Johan Adler Salvius äktade Margareta Pedersdotter Skuthe blev han samtidigt styvfar till Lorentz Hartman (d. 1650), namne och son till hennes före man. Lorentz Hartman gjorde i ungdomen en bildningsresa, *Grand Tour*, på kontinenten 1616–1619 i sällskap med sin studiehandledare – nämnde Johan Adler Salvius.

Denne passade på att fånga tillfället i flykten och såg till att stärka upp sin egen lärdom. Inte ovanligt bland de begåvade och duktiga män som valts ut att fungera som preceptorer, rikemanssönernas följeslagare ut i Europa. Lorentz Hartman och Johan Adler Salvius skiljdes åt då preceptorn valde att på egen hand bege sig till Montpellier för medicinska studier, och sedan till Valence där han disputerade i juridik.

Lorentz Hartmans son assessorn Johan Hartman (1624–1679) adlades 1664

med namnet Adlerhielm, och introducerades samma år på Riddarhuset.

Skälet till adlandet kan synas en smula udda. Gustaf Elgenstierna noterade i standardverket *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* att

han blev såsom varande riksråddinnan Adler Salvius enda sonson och för hennes mans, riksrådet Adler Salvius höga meriter och trogna tjänster samt konung Carl X Gustafs löfte att vilja honom framdeles med adlig värdighet benåda, upphöjd i adligt stånd.

Den knappt två år gamle Wilhelm Adlerhielms huvudbanér i Grödinge kyrka. Wilhelms far hade adlats på grund av sin fars svärfars förtjänster. Denne var den bekante Johan Adler Salvius, diplomat och riksråd.

Gårdsnamnet Brötsta byttes så småningom till Snäckstavik, sannolikt en anspelning på snäckorna i det vapen som fördes av Margareta Pedersdotter Skuthe och hennes far. Snäckstavik nämns i kartuschererna på två av huvudbanéren i Grödinge kyrka.

Om ätten Adlerhielm minner huvudbanéret över Johan Adlerhielms son Wilhelm. Skölden visar en svart örn som vänder huvudet bakåt, men blasoneringen (den enligt heraldiska regler upprättade, detaljerade beskrivningen av vapenskölden) är inte bevarad.

Lilla snigel, akta dig! Lars Larsson kom till gården Snäckstavik genom sitt gifte med Margareta Hartman, vars farmors far förde tre snäckor i sitt vapen. Som adlad tog sig Larsson namnet Sneckenfelt, vilket också syns på hans huvudbanér.

Texten i kartuschen lyder:

Här under ligger Begrafwen welb: Hr
Wilhelm Adlerhielm till Tullinge och
Sneckstawijk född i Stockh Anno 1679
18 augustus afsomnade på Sneckstawijk
April Anno 1681

Det Tullinge som nämns i texten syftar på Tullinge i Botkyrka socken; från början tre gårdar som på olika sätt kommit i Johan Adler Salvius ägo, och vilka han omvandlade till en sätesgård. Johan Adler Salvius hade inga barn, så Tullinge ärvdes därför av hustrun Margaretas ättlingar.

Snäckstavik omnämns också i kartuschtexten till huvudbanéret över Lars Sneckenfelt (1621–1664):

Här ligger begravnen Wälbördige Herren
Sal: Lars Sneckenfeldt till Sneckstawijk
Kongl Maj:ts Trotienare till werlden
född i Stockholm åhr 1621 den 23 april
och i Herranom afsomnad på Sneck-
stawijk den 10 juni 1664

Lars Sneckenfelt – från början Lars Larsson – härstammade på fädernet från bönder i Ösmo socken litet längre ner på Södertörn. Fadern Lars Bengtsson verkade under ett halvt sekel inom tullen, och upprätthöll länge en tjänst som tullnär vid Stora Sjötullen i Stockholm.

På mödernet hade Lars Sneckenfelt adligt påbrå genom faderns äktenskap 1606 med Brita Danielsdotter, sondotter

till Daniel Torkelsson, adlad Svinhufvud i Västergötland.

Lars Sneckenfelt var sekreterare hos rikskansler Axel Oxenstierna, och fungerade som kommissionssekreterare vid de förhandlingar med Polen som ägde rum i Lübeck 1652–1653. Tillsammans med sina systrar Brita Larsdotter och Anna Larsdotter upphöjdes Lars Larsson 1652 i adligt stånd med namnet Sneckenfelt. Introduktionen på Riddarhuset skedde samma år. Vapenskölden beskrivs så här:

En blå Sköld, der Vthj en Schnäcke
liggiande på ett grönt Bärge i Ofwan på
Skölden en öpen Tornerehiäl, Crantzen
och hiälmtäcket medh Silfwerfärga
och blått fördeelt; På hiälmen en gyllende
Chrona, der opå står Pegasus medh
Vthslagne Wingar, af huilke den högres
Vthan och Öfwerdeel är gråå, och
Wänstres Vunderdeel förgylt, aldeles
som sielfwe Wapnet här mitt opå, medh
sine egäntlige färgor repræsenterat och
afmåhlat står.

Eftersom Lars Sneckenfelt inte hade några efterlevande slöt han själv sin ätt när han gick bort den 10 juni 1664, ett datum kartuschtexten till huvudbanéret noterar.

Hur kommer det sig att Lars Larsson var besutten på Snäckstavik och vid adlandet antog namnet Sneckenfelt? Förklaringen till båda är att han var gift med Margareta Hartman (d. 1688),

dotter till Johan Adler Salvius följeslagare Lorentz Hartman och syster till Johan Hartman Adlerhielm.

Lars Sneckenfelt var Margareta Hartmans make i hennes första äktenskap. Redan året efter Sneckenfelts död gifte hon om sig med sedermera holmamiralen och amiralitetsrådet Hans Clerck, adlad 1648. Dennes far var en invandrad skotsk officer, kapten William Clerck.

Margareta Hartman och Hans Clerck fick inga egna barn. Däremot hade Hans Clerck sju barn i sitt första äktenskap, med rådmansdottern Brita Svan från Stockholm. Huvudbanéret för deras yngste son löjtnant Jakob Clerck (1667–1690) hänger i Grödinge kyrka, och erinrar om dennes våldsamma död.

Jakob Clercks huvudbanér i Grödinge kyrka minner om en 23-årigs förtidiga död.

Blasonering för vapenbilden saknas, men som synes är skölden kvadrerad. Fälten på diagonalen visar dels schackrutemönster, dels ett ensamt träd vilket också återkommer som hjälmprydnad. Kartuschen bär följande text:

Kongl Majt:s Trotienare och Lieutnant under dess Lifgarde Högvälborne Herre Hr Jacob Clerck År 1667 födder i Stockholm afgick i Herranom genom en oförmodelig dock berömmelig händelse den Martij 1690

Händelsen texten refererar till var en stor eldsvåda den 14 mars 1690 vid dåvarande Smedjegatan på Norrmalm i Stockholm. Jakob Clerck befann sig på platsen och dödades när en nerfallande skorsten träffade honom.

Jakob Clercks yngre syster Birgitta (d. 1701) var i sitt första äktenskap gift med sin styvmoders bror Johan Adlerhielm, Lorentz Hartmans son. Sedan Johan Adlerhielm avlidit ingick Birgitta Clerck ett nytt äktenskap, denna gång med friherre Hans Abraham Kruuse af Verchou (1626–1688) i dennes andra äktenskap.

Hans Abraham Kruuse af Verchou var krigare. Född och uppvuxen i Mecklenburg bestämde han sig redan som 19-åring att ta sig till Frankrike och enrollera sig i landets armé. Till Sverige anlände han 1648 i änkedrottning Maria Eleonoras följe.

Han utnämndes till kapten vid Dalregementet och avancerade 1673 till posten

som chef för regementet. Elgenstierna noterar att Hans Abraham Kruuse af Verchou "ädagalade utmärkta prov av tapperhet, särdeles i slagen vid Halmstad, Lund och Landskrona". I slaget vid Lund 1676 var det nära att han fick sätta livet till, svårt sårad som han blev.

Hans Abraham Kruuse af Verchou avslutade sin karriär som generalmajor och landshövding i Västerbottens län. Han avled 1688 och begravdes i Grödinge kyrka varefter hans huvudbanér sattes upp på väggen. Texten på kartuschen lyder:

Kongl Maj:ts Wår Allernådigaste
Konungs Herres tro man general maior
af infanteriet och Landshöfding öfwer
Wästerbottn och under hörande Land-
skap den edle och Wälborne Herre Hr
Hans Abraham Kruus friherre till Verko
herre till Måshult och Sunby är född på
Verko anno 1626 d 9 Junij och Afsomnad
på Uhmeå Kungsgård i Wästerbottn den
13 Nov 1688

Eftersom Hans Abraham Kruuse af Verchou var friherre kröns huvudbanéret av två hjälmar. Grevliga vapensköldar bär tre hjälmar, medan sköldar för ätter som tillhör den obetitlade adeln kröns av en enda hjälm.

Jämfört med övriga huvudbanér i Grödinge kyrka har Kruuse af Verchou en mer komplex uppbyggnad, vilket blasoneringen ger uttryck för. (Det är för övrigt också blasoneringen som ligger

till grund för den uppmålning av vapensköldar som heraldiska konstnärer i alla tider utfört. Därför kan det visuella tilltalet skilja sig något åt.)

Beskrivningen av vapenskölden för friherrliga ätten Kruuse af Verchou – introducerad på Riddarhuset 1680 – är alltså både lång och detaljrik. Kasta gärna en titt på fotot här nedan under läsningen av blasoneringen på nästa sida.

Hjärtskölden, som befinner sig i skärningspunkten mellan fälten i den kvadrerade skölden, beskrivs så här (vänster och höger ska ses omvänt, alltså inte med betraktarens öga utan "inifrån"):

En lysande krigarkarriär i heraldisk dräkt. Hans Abraham Kruuse af Verchou var invandrar från Mecklenburg som slutade som generalmajor och landshövding i Västerbottens län.

Een i längden fordeelt Skiöldh, hwil-
kens högre deel är hwijt medh een Rooß
upi och een nedantill, hwar halfwe deel
af dhet wenstre Fäldtet som ähr Guhlt
medh een Swart upstående winga öfwer-
skyhles; ofwanpå bend:e Gambla Wapn
een Kroona

Vapenskölden i övrigt beskrivs på följande sätt:

Dhet högre öfre och dhet Wenstre nedre fördeelte fäldtet rödt hwaruthi een bewäpnat Karl i fullt Harnisk medh een bardisan i handen; uti dhen öfwersta deelen aff Skiöldhen på Wenstre och dhen nederste på högre sijdhan uti hwarthera Fyra Korßwijß igenom een Lagerbähr Krantz upstigande blåå Fahnor uti hwijta Feldt

Ovanpå skölden sitter en friherrekrona, och på ömse sidor om denna ”tweene Krönte opne Tornerhielmar”. Så här fastställdes vilka bildelement som skulle ingå i de flödande rika hjälmprydningarna. Först den högra (alltså vänster från betraktaren sett):

Uthur dhen högre upstijger twee Horn, aff hwilke dhet högre ähr offwantill Guhlt och nedantill Swart, och dhet andra vice versa; emellan begge Hornen upstiger een swart Winga

... och sedan den vänstra (höger från betraktaren):

Uthur dhen Wenstre Hielmen fyra blåå Fahnor omflätadhe medh een Lagerbähr

Crantz; Löffwercket Rödt, Hwit, Swart och Guhlt under hwarannan fördeelt aldeles som heela Wapnet med sine egentlige Färgor här hooß finnes affmählat.

Och som en avrundning: ytterligare en tät släktrelation. Innan Birgitta Clerck gifte sig med Hans Abraham och blev friherrinna Kruise af Verchou var hon som sagt maka till Johan Adlerhielm. Deras dotter Magdalena Adlerhielm ingick 1705 äktenskap med officeren Christoffer Clerck, ett av 18 barn till Hans Clercks bror juristen Tomas Clerck. Margareta var således Christoffer Clercks kusins dotter.

Om den adliga släktkretsen med förankring i 1600-talets Grödinge socken berättar huvudbanéren i kyrkan. Inga von Corswandt-Naumburg har beräknat att det finns omkring 2 000 huvudbanér bevarade i Sverige, varav alltså fyra stycken i Grödinge kyrka. De svenska huvudbanéren är unika internationellt.

I 1500-talsverket *Historia om de nordiska folken* skildrade Olaus Magnus en frälsemans jordafärd. Av de många föremål som knöts till den döde frälsemanen var det enligt författaren bara vapenskölden som stannade kvar i kyrkan:

allenast skölden bliver kvar och upphänges på en förnämlig plats i kyrkan, till ett tecken att denne utmärkte man varit boren av en ärorik ätt,

En adelsman förväntades särskilja sig från medlemmarna i samhällets övriga

stånd. Högreståndslivet under stormaktstiden krävde därför en påkostad inramning. Detta framgår inte minst av de räkenskaper som finns bevarade från 1600-talets adliga begravningar.

Utgifterna för att snida och måla ett huvudbanér var dock jämförelsevis låga. Men så var materialet trä och inte guld, som användes för att brodera de fanor som också ingick i ett begravningståg.

Genom sin storlek blev huvudbanéret mycket påtagligt när det bars fram i begravningståget längs vägen fram till sockenkyrkan: färgstarkt och konstfärdigt skulpterat, imponerande stort i formatet men ändå hyggligt hanterligt. De huvudbanér som förekom under slutet av 1600-talet kunde dock behöva upp till tre bärare.

Enligt Inga von Corswandt-Naumburg ökade huvudbanérens antal markant under decennierna mellan 1670 och 1690. Sannolikt berodde det på att många adliga officerare stupade under kriget i Skåne. En officer som med nöd och näppe klarade livhanken under slaget vid Lund 1676 var ju Hans Abraham Kruise af Verchou.

Vilka förärades huvudbanér? Bara män, men de kunde vara i alla möjliga åldrar. Hans Abraham Kruise af Verchou var 62 år när hans huvudbanér sattes upp i Grödinge kyrka, Lars Sneckenfelt 42 år, Jacob Clerck 23 år och Wilhelm Adlerhielm knappt två år gammal.

På högst olika sätt har dessa fyra gjort avtryck i historien. Några av dem i det stora livet på den offentliga scenen, alla i det lilla livet hos familjen och i nära släkten. Men en sak har de gemensamt: de träder betraktaren till mötes på nästan lika stora huvudbanér på kyrkans väggar. Huvudbanér som omedelbart vittnar om dem som enskilda personer, och med hjälp av en smula efterforskning i handböcker fogar in dem i ett genealogiskt sammanhang – samt erbjuder en motivrik och färgsprakande heraldisk inramning. Personhistoria, genealogi och heraldik på en och samma gång.

Referenser:

Boëthius, Bertil, ”Johan Adler Salvius” (*Svenskt biografiskt lexikon*, band 1, 1918)

Corswandt-Naumburg, Inga von, *Huvudbanér och anväpen under stormaktstiden* (1999)

Elgenstierna, Gustaf, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, I–IX (1925–1936)

Riddarhuset, *Beskrivningar (blasoneringar) av vapenbilderna för ätterna Kruise af Verchou och Sneckenfelt*

Söderberg, Brita, *Grödinge. En socken från medeltid till nutid* (1975)

Wasling media, www.waslingmedia.se

När Gustaf Aulén bäddade för Helanderaffären

Av Ulf Hamilton

”Helanderaffären hade plågat honom [Aulén] så mycket, att han sedan dess avstått från att besöka sin gamla stiftsstad.”

Ur Jonas Jonson, *Gustaf Aulén: biskop och motståndsmän*, s. 366.

Den 8 november 1953 skrev dåvarande pastorn Eric Segelberg (1920–2001) brev till den i Lund boende pensionerade biskopen Gustaf Aulén (1879–1977). Segelberg hade nyligen avlagt vittnesmål i Uppsala rådhusrätt där Auléns efterträdare som biskop – Dick Helander (1896–1978) – stod åtalad för att ha skrivit och distribuerat anonyma brev där Segelberg och biskopskandidaten professor Hjalmar Lindroth (1893–1979) förtalats. Helander blev senare fälld för detta och avsatt som biskop. I brevet från Segelberg till Aulén kan man läsa följande:

I åtskilliga fall måste jag ge något svävande svar för att inte draga in fler per-

soner än nödvändigt. Vårt samtal i Lund fick jag lov att omnämna på fråga av ordf. De åtgärder jag därefter vidtog [dvs mot Helander] framställde jag så att det bör ha framstått som mina egna. Jag var angelägen om att fader Gustaf inte på något vis skulle komma i skottgluggen. Det ser ut att ha lyckats.

Vad Segelberg tillstår är alltså att han då det gällde anklagelserna mot Helander hade samarbetat med och fått hjälp och stöd av ”fader Gustaf”. Hur Aulén agerat framgår inte av Segelbergs brev men utgående från ärkebiskop Yngve Brilioths dagboksanteckningar kan detta rekonstrueras.

Segelberg hade redan någon vecka efter valet till biskop i Strängnäs stift hösten 1952, på rätt lösa grunder – idag talar det mesta för att Helander inte alls hade del i saken – börjat misstänka att denne skrivit de anonyma brev som i stor mängd förekom vid valet. Segelberg hade därför via olika aktioner försökt stoppa Helanders utnämning till biskop

och när detta inte lyckades även sökt avbryta Helanders vinning till ämbetet. Segelberg hade – dock utan framgång – gjort flera försök att övertyga olika präster om Helanders skuld och att dessa i sin tur skulle förmedla detta till ärkebiskopen, med vilken Segelberg inte hade så goda relationer. Vid ett besök i Lund våren 1953 lyckades emellertid Segelberg övertyga Aulén om att Helander var ansvarig för de anonyma breven och Aulén ordnande i sin tur så att detta via två präster förmedlades till Yngve Brilioth.

Den 28 april 1953 skrev Yngve Brilioth nämligen i sin dagbok:

Jag fick på kvällen oväntat besök av kyrkoherde Palm och docent Lindholm, som med anledning av telefonsamtal från Aulén ville tala med mig om fallet Helander – de anonyma breven skulle kunna spåras till honom. Ringde Helander som förnekade all kunskap om brevens tillkomst.

Detta var emellertid inte första gången Gustaf Aulén agerade mot Helander för att slippa honom som efterträdare på biskopsstolen i Strängnäs.

Gustaf Aulén

Gustaf Auléns livsbana har tecknats av Jonas Jonson, teolog och biskop emeritus i Strängnäs stift, i biografen *Gustaf Aulén: biskop och motståndsmän* (2011). Aulén var ett akademiskt underbarn och utnämndes efter studier vid Uppsala

universitet till professor i systematisk teologi vid Lunds universitet 1913, blott 35 år gammal. Han var också musikaliskt begåvad utöver det vanliga. Han var en av männen bakom 1937 års psalmbok och 1944 valdes han till preses i Musikaliska Akademien; en befattning han skulle inneha till 1950. Som teologisk forskare skulle han knyta många kontakter med den anglikanska kyrkan. Detta tillsammans med hans kyrkomusikaliska intresse innebar förstäelse för och gynnande av den högkyrkliga inriktningen framför den lågkyrkliga inom Svenska kyrkan. Ett uppdrag som ytterligare styrkte Auléns välvilja mot det högkyrkliga lägret var att han lät sig utses till *visitor* (inspektor) i den högkyrkliga sammanslutningen Societas Sanctae Birgittae; ett uppdrag Aulén innehade ända fram till 1959 (det vill säga flera år efter att han avgått som biskop). Även Segelberg tillhörde för övrigt sällskapet.

Efter att Aulén tillträtt som chef för Strängnäs stift 1933 ökade också antalet högkyrkliga präster i stiftet och var i stor majoritet när han efter ett tjugotal år som biskop planerade för sin avgång.

Våren 1952 beviljade regeringen Aulén avsked. Han var då 73 år och skulle enligt beslutet kvarstå i tjänsten fram till slutet av september. Stiftet kunde därmed planera för val av ny biskop. Arbetet leddes av domkapitlet med den avgående biskopen som ordförande; en position han innehaft i nära tjugo år.

Högkyrkligt och lågkyrkligt

Kring början av 1950-talet hade motsättningen mellan hög- och lågkyrkliga präster blivit alltmer uttalad inom Svenska kyrkan och även i Strängnäs stift. Denna motsättning skulle senare fördjupas och bjärt illustreras av frågan om kvinnliga präster, där de högkyrkliga var starka motståndare och förblev så in i nutid.

Uppdelningen i dessa två grupperingar innebar att präster vid biskopsval gärna propagerade inte bara för personliga kandidater. Viktigt var också om kandidaten ifråga ansågs som hög- eller lågkyrklig. Lågkyrkliga präster röstade förstås på lågkyrkliga kandidater och omvänt, eftersom det innebar en fördel för en präst – till exempel vid tjänsteutövning eller när det gällde möjligheten

Gustaf Aulén under en prästvigning av norska präster i landsflykt under andra världskriget. Strängnäs domkyrka 1944. Fotografi från Riksarkivet i Oslo.

till befordran – om också biskopen delade och gynnade ens uppfattning.

I Strängnäs stift var de högkyrkliga prästerna i majoritet. Målet inom gruppen var förstås att vid kommande val få en, om inte uttalat högkyrklig biskop, så i vart fall en kandidat som inte motarbetade inriktningen.

Med en majoritet bland de röstande prästerna i stiftet borde möjligheten att få ”rätt” biskop ha varit allmänt goda. Så var det nu inte i Sverige i början av 1950-talet. Svenska kyrkan var ännu en statskyrka och i praktiken var det regeringen som utsåg stiftschef. Processen var såtillvida odemokratisk att regeringen kunde välja någon av de tre kandidater som fått flest röster – intagit första, andra och tredje förslagsrum – i ett biskopsval. Den utvalde behövde då inte vara den med flest röster, utan regeringen gjorde en egen bedömning. I den pågående motsättningen mellan hög- och lågkyrkliga, som regeringen förstås kände till, brukade man om möjligt utnämna lågkyrkliga kandidater.

Gustaf Aulén hade själv erfarenhet av regeringens nyckfulla ingripande i biskopsval. När man bildade Stockholms stift 1942 delade Aulén vid biskopsvalet tredje förslagsrum med Manfred Björkquist (1884–1985). En lottdragning utföll till Björkquists fördel. Av de två i första och andra förslagsrum – biskoparna Torsten Ysander (1893–1960) och Tor Andræ (1885–1947), som de flesta präster

i det blivande stiftet alltså helst ville ha som chef – avsåg sig den senare utnämningen. Regeringen beslutade sig för att välja Björkquist.

När Aulén sökte till Strängnäs stift på 1930-talet intog han visserligen första förslagsrum, men beslutande ecklesiastikminister var den Aulén närstående Artur Engberg (1888–1944). Jonson menar på sida 131 i sin biografi att omständigheterna vid utnämningen antyder att Aulén fått tjänsten oavsett förslagsrum.

För att ”neutralisera” den odemokratiska valprocessen måste de högkyrkliga i Strängnäs stift få samtliga tre förslagsrum besatta av för dem lämpliga kandidater. De lågkyrkliga hade en enklare uppgift. Om man fick in *en* kandidat på något förslagsrum och denne hade hyggliga meriter var möjligheten att regeringen utsåg denne till stiftschef goda.

Biskopsvalet i Strängnäs 1952

Valet av biskop i Strängnäs stift inleddes med ett provval 17 april 1952. För de högkyrkliga utföll detta mycket väl. De tre första platserna intogs av kandidater med för de högkyrkliga lämplig inriktning. Marginalen till de lågkyrkliga biskopsämnena var dessutom betryggande.

De tre högkyrkliga kandidaterna – stiftets domprost Gösta Lundström (1905–1991, ej uttalat högkyrklig men liksom sin chef Aulén med en förstående inställning till de högkyrkliga), teologi-

professor Hjalmar Lindroth och kontraktsprost G.A. Danell (1908–2000) fick 61, 60 respektive 50 röster, medan de två bäst placerade lågkyrkliga kandidaterna – teologiprofessor Dick Helander och kyrkoherde Helge Ljungberg (1904–1983) – bara fick 35 respektive 26 röster.

När domkapitlet samlades den 14 maj 1952 för att avgöra det ordinarie biskopsvalet, som ägt rum den 7 maj, sågs det som ett oproblematiskt ärende. Resultatet från provvalet skulle sannolikt stå sig, då det bara gått några veckor mellan valen och heller ingenting uppseendeväckande under mellantiden kommit till domkapitlets kännedom. Men de församlade skulle efter röstsammanräkningen konstatera en oväntad röstfördelning.

Totala antalet röster hade förstås ökat och ungefär fördubblats. Jämfört med provvalet hade Lundström och Danell klarat sig hyggligt. För Lindroth var valet däremot en smärre katastrof. Från att som ”tvåa” i provvalet bara legat en röst efter ”ettan” – Lundström – hade han nu förlorat nära sju procent av andelen avgivna röster. Detta var än mer allvarligt då Lindroth bedömdes som den starkaste av de tre kandidaterna utifrån en förväntad bedömning av regering/departement. Lundström sågs som en allmänt svag kandidat, medan Danell var belastad av sin starka högkyrklighet.

Samtidigt nådde Helander och Ljungberg goda resultat. Helander ök-

ande sin röstandel med drygt tre och Ljungberg med över fem procent. Det avgörande, ”som inte fick hända” i ett högkyrkligt perspektiv, var att Helander fått en röst mer än Lindroth och därmed intagit tredje förslagsrum vid sidan av Lundströms och Danells första och andra. Marginalen till Helander var dock betydande. Lundström fick 92, Danell 88, Helander 79 och Lindroth 78 röster.

Resultatet var förstås en kалldusch för de högkyrkliga och väl också för stiftschefen Aulén. Nu skulle ju regeringen, tvärt emot förväntat och mot majoritetens vilja, sannolikt utse den lågkyrkliga Helander till ny biskop. De församlade i domkapitlet den 14 maj 1952 – som enligt protokollet bestod av Aulén (ordförande), domprosten Lundström (en överstrykning av namnet anger dock att han inte var närvarande vid sammanträdet), kontraktsprosten Holm, rektor Albin Warne (1886–1961), underinspektör Collini och kommunalborgmästaren Hilding Hjelmberg (1902–1987) – torde nu ha blivit offer för stridiga tankar. Utan att det nämns i protokollet framgår av det följande att alla inte var tillfreds med det resultat man just räknat fram.

Stiftets ledande jurist, stiftssekreteraren Ivar Gosselman (1888–1965) inkallades till sammanträdet. Enligt protokollet hänvisade han till punkt tre i den kungliga förordningen från 30 maj 1759 om biskops- och superintendentsval och

Kungl. Maj:ts skrivelse nummer åtta till 1941 års kyrkomöte. Utgående från dessa hade ogiltiga röster avgivits i valet. Det gällde fyra prästvigda lärare, anställda vid Solbacka privatläroverk och Evangeliska fosterlandsstiftelsens missionsskola i Södertälje. Om dessa präster/lärare varit knutna till *allmän* undervisningsanstalt – till exempel statligt läroverk – hade rösterna varit giltiga. Nu var de verksamma vid *enskild* undervisningsanstalt, vilket innebar att rösterna måste underkännas.

Efter Gosselmans upplysning, konstaterade domkapitlet att man inte kunde veta hur de fyra rösterna fördelats på olika kandidater. Eftersom det bara skilde på en röst mellan Helander och Lindroth kunde rösterna ha påverkat valet så att Helander på oriktig grund nått förslagsrum medan Lindroth berövats denna position.

Då man visste från vilka två kontrakt de fyra rösterna kommit beslutade domkapitlet att kassera *alla* (sic) röster från dessa kontrakt och räkna fram ett nytt resultat som grundades på rösterna från kvarstående 13 kontrakt.

Eftersom rösterna redovisades kontraktsvis och i sin helhet några dagar innan sammanträdet den 14 maj – domkapitlet utförde i strikt mening ”bara” en kontrollräkning av redan avlagda röster – var detta ett möjligt förfarande. Samtidigt kände domkapitlets ledamöter, liksom Gosselman, förstås till hur röster

från ett visst kontrakt fördelades mellan olika kandidater. Gosselman kunde alltså i förväg räkna ut det nya resultatet, om hans förslag nu skulle antas av domkapitlet.

Efter ny röstsammanräkning intog Lundström och Danell fortsatt de två första förslagsrummen, Lindroth fick det tredje, medan Helander fick se sig distanserad med 11 röster till fjärde plats. De två kontrakt som utesluts hade alltså relativt många lågkyrkliga röster. Helander förlorar 20, Ljungberg 14 medan Lindroth ”bara” blev av med åtta röster.

Valdramat fortsätter

Som domkapitlet troligen förväntat överklagades beslutet. De drabbade kontraktens ledare – två kontraktsprostar (varav en valförrättare vid provvalet och därmed väl insatt i valproceduren) – anmälde i främsta linjen besvär och ett femtontal (i det närmaste alla) kyrkoherdar i berörda kontrakt understödde. Regeringen eller närmare bestämt regeringsrätten som skulle behandla ärendet fick alltså ta del av ett osedvanligt digert underlag.

Besvärskälen kan sammanfattas i två.

För det första hade domkapitlet ingen rätt att på detta stadium i valet gå in och ändra i röstlängden. Uppdraget var bara att räkna samman rösterna och meddela resultat till regeringen för beslut; detta eftersom domkapitlet inte tidigare tagit

upp frågan om de ogiltigförklarade rösterna. (Vid provvalet fanns ingen uppgift om att rösterna från enskild undervisningsanstalt skulle vara ogiltiga och inte heller vid ordinarie val. Går man tillbaka och granskar tidigare protokoll från domkapitlet finns heller inga beslut om den inskränkning av rösträtten som återopades den 14 maj.)

För det andra ifrågasattes Gosselmans uppfattning om röstgiltighet. Här fanns tolkningsutrymme så att även röstande från enskilda institutioner kunde ingå i röstlängden. Skillnaden mellan enskild och allmän undervisningsanstalt var bara formell. Avgörande för rösträtten var i stället om den röstande var prästvigd. Vid biskopsvalet i Uppsala ärkestift något år tidigare hade man godkänt prästvigda röstande från enskild undervisningsanstalt; en tolkning som borde gälla även Strängnäs stift.

När regeringsrätten behandlat ärendet klandrades domkapitlets beslut. Man hade inte rätt att ändra i röstlängden när valet väl genomförts. Ärendet återförvisades därför den 17 juni till domkapitlet för nytt beslut. Här ändrade man sig omgående och fastställde den 28 juni det första valresultatet. De fyra underkända rösterna var alltså åter giltiga enligt domkapitlet och Helander fick tillbaka det tredje förslagsrum som Lindroth innehaft från 14 maj till 28 juni.

Här kunde historien ha slutat. Helander hade förmodligen blivit utnämnd av

regeringen och stiftet fått slicka ett och annat sår för att efter en tid återgå till normal verksamhet. Men icke så. Regeringsrätten gjorde nämligen en i sammanhanget viktig markering i sitt beslut. Man hade ingen synpunkt på *vilka* röster som skulle bedömas som giltiga vid ett biskopsval. Det var en intern kyrklig angelägenhet och Strängnäs stift var inte bundna av den tolkning som gjorts inom till exempel ärkestiftet utan kunde ha en "egen" uppfattning. Detta öppnade för nästa fas i valdramat.

Det första, men nu åter gällande, valresultatet med Helander i tredje förslagsrum överklagades av några högkyrkliga präster i stiftet. Man framhöll att den tolkning av röstgiltighet som Gosselman framfört och som domkapitlet först ställt sig bakom var den rätta. Det lågkyrkliga lägret, som fick möjlighet att bemöta besvären, anförde i stort tidigare ståndpunkter. Domkapitlet, som också fick ta ställning, ändrade sig igen. De fyra rösterna ansågs åter ogiltiga och Lindroth skulle därmed få tillbaka tredje förslagsrum.

När så samtliga besvär och förklaringar inhämtats och granskats av regeringsrätten ålades domkapitlet efter beslut av den 9 september att annullera det genomförda valet och utlysa nyval. Detta ägde rum i slutet av oktober 1952. Då hade Aulén som pensionerad lämnat ämbete och stift och återvänt till Lund.

De anonyma breven

Förspelet till det följande biskopsvalet i Strängnäs stift hösten 1952 innebar förstås en fördjupad motsättning och spänning mellan hög- och lågkyrkliga företrädare i stiftet. Ett sannolikt undergrävt förtroende för domkapitlet – vilket tveksutan agerat högst egenartat – skärpte situationen än mer. I de lågkyrkligas ögon hade domkapitlet med sitt inhopps i valproceduren snuvat dem på en ”valseger” där Dick Helander sannolikt senare skulle blivit utnämnd av regeringen. De högkyrkliga hade å andra sidan undvikit ett nederlag och vunnit lite tid. Motgången skulle emellertid bekräftas under det kommande höstvalet då Helander åter intog tredje förslagsrum och senare också utsågs till biskop av regeringen i december 1952.

Att valkampen inför höstvalet skulle kunna innefatta stora mängder anonyma brev – sådana kunde strövis dyka upp vid biskopsval och förekom också i litet antal under vårvalet 1952 – skulle, åtminstone internt, knappast komma som en överraskning. Jonas Jonson beskriver på sidan 353 i sin biografi över Aulén stämningen som följer:

Prästerna fick alltså gott om tid att gruppera sig kring sina kandidater och det fanns alla möjligheter att agitera och även skriva anonyma brev. Allt var som upplagt för den så kallade Helanderaffären, som skulle plåga och slita sönder stiftet.

Båda lägren insåg sannolikt att kampen skulle gälla det tredje förslagsrummet, då Lundström och Danell förmåddes sitta rätt säkra på de två första. Om en högkyrklig på tredje förslagsrum skulle, som antytts ovan, regeringen ”tvingas” utse en högkyrklig biskop, om en lågkyrklig var möjligheten/risken stor att denna ”trea” skulle väljas av regeringen.

För de högkyrkliga gällde det alltså att i första hand stötta Lindroth och bekämpa Helander och Ljungberg. För de lågkyrkliga, som efter vårvalet insett att möjligheten att erövra ett förslagsrum var goda, gällde det omvända: stötta Helander och/eller Ljungberg – och motarbeta Lindroth.

När så anonyma brev i stora mängder dök upp i samband med höstvalet avspeglade de i stora drag ”striden om det tredje förslagsrummet”. Enligt uppgifter i bland annat *Eskilstunakuriren* 20 oktober 1952 angreps Lindroth, Helander och Ljungberg i olika anonyma brev. En rad brev var dock positiva till Helander, medan sådana saknades när det gäller Lindroth och Ljungberg. I ytterligare anonyma brev attackerades den högkyrkliga kandidaten Danell och också pastor Eric Segelberg (i ett Helanderpositivt brev – sannolikt för att Segelberg, som talesman för en grupp unga högkyrkliga präster i stiftet, stödde Lindroth).

Av detta kan man dra den allmänna slutsatsen att det bör ha varit personer

med förankring i båda åsiktslägren som författat och distribuerat anonyma brev. De lågkyrkliga dominerade sannolikt, medan de högkyrkliga förefaller ha varit mindre aktiva; annars borde till exempel positiva brev om Lindroth ha förekommit. Angreppen på Danell och Segelberg understöder samma tolkning.

Bland de anonyma breven fanns alltså skrivelser som talade *mot* Helander, sannolikt författade av högkyrkliga sympatisörer. Att sådana brev skulle finnas (vilket ju också logiken bjuder – om man angrep Ljungberg i anonyma brev, varför skulle man utesluta Helander som ju var den "farligare" kandidaten för de högkyrkliga?) avisades emellertid senare då Helanderaffären utreddes av polis och bedömdes av jurister.

Inga Lindrothpositiva brev kom till polisens kännedom och heller inga Helandernegativa (trots att sådana nämnades i media). Det kan förklaras av att

bara en mindre del – kanske 15–20 procent – av den totala mängden brev som sändes ut inför valet samlades in. De anonyma breven uppfattades ju allmänt som löjliga eller överspända och de flesta mottagande präster kastade därför breven i papperskorgen.

Av analysen ovan kan man slå fast att Helander knappast kan ha författat samtliga anonyma brev, vilket var den juridiska slutsatsen. Det sannolika är att han inte författat något anonymt brev över huvud taget, eftersom han på goda grunder anade att han även i höstvalet skulle få tredje förslagsrum.

Röstfördelningen i antal röster och procentandel röster i de fyra valen (provvalet, vårvalen med 15 respektive 13 kontrakt samt höstvalet) till biskop i Strängnäs stift 1952 ses i tabellen nedan. Att notera är att färre präster röstade vid höstvalet än vårvalet och att de fyra prästerna vid Solbacka läroverk

Utfallet i biskopsvalen 1952 i Strängnäs stift

Antal röster (röstfördelningen mellan de sex ledande kandidaterna i procent)

	Provval	Vårval 15 kontrakt	Vårval 13 kontrakt	Höstval
Lundström	61 (24,6)	92 (20,5)	86 (22,7)	90 (21,8)
G.A. Danell	50 (20,2)	88 (19,5)	77 (20,3)	88 (21,4)
Helander	35 (14,1)	79 (17,5)	59 (15,6)	76 (18,4)
Lindroth	60 (24,2)	78 (17,3)	70 (18,5)	71 (17,2)
Ljungberg	26 (10,5)	71 (15,7)	57 (15,0)	54 (13,1)
S. Danell	16 (6,4)	43 (9,5)	30 (7,9)	30 (8,1)
	248 (100)	451 (100)	379 (100)	409 (100)

och Evangeliska fosterlandsstiftelsens missionsskola inte fick rösta i höstvalet. Härvidlag drev domkapitlet alltså en konsekvent linje.

Utgående från ovanstående kan man göra följande analys: Biskopskandidaten Lindroth tappade, som nämnts ovan, stort i förtroende mellan provval och vårval. De anonyma brev som angrep honom under höstvalet 1952 och som till sitt innehåll ansågs åtalbara och också påstods allvarligt ha skadat honom förefaller ha haft liten betydelse. Mellan provval och vårval förlorade Lindroth nära sju procent av rösterna i förhållande till de andra fem toppkandidaterna; mellan vårval och höstval bara en promille.

För Helander, som i de anonyma breven både fått negativa och positiva omdömen, ökade visserligen röstandelen mellan vår- och höstval, men bara med 0,9 procent. Förändringen mellan prov- och vårval var däremot över tre procent. Även för Helanders väljarstöd tycks de anonyma breven hösten 1952 ha varit av marginell betydelse.

Om man jämför vårvalet (15 kontrakt) med höstvalet förefaller väljarkåren ha varit hyggligt stabil. Den ende bland toppkandidaterna som gör en del röstförluster är Ljungberg. Detta skulle kunna bero på att han angreps i anonyma brev, men detta gäller inte de likaledes angripna G.A. Danell och Lindroth. Danell till och med stärker sin position.

En troligare förklaring till Ljungbergs röstförluster är att de lågkyrkliga nu i högre grad röstade på Helander för att säkra hans förslagsrum.

Det mesta talar alltså för att de anonyma breven vid höstvalen 1952 knappast påverkade valutgången. Lindroth förefaller, om man får använda ett folkligt uttryck, ha varit "rökt" redan med vårvalet. En orsak till att Lindroth förlorade förtroende bland de röstande prästerna mellan provval och vårval skulle kunna vara att han i samband med provvalet gick över från det låg- till det högkyrkliga lägret och att kännedomen om detta blev allmän inför vårvalet. Med detta förlorande Lindroth sannolikt många lågkyrkliga röster, utan att för den skull vinna särskilt många nya högkyrkliga.

Domkapitlets agerande

Åter till domkapitlets agerande i samband med ordinarie biskopsval 7 maj 1952.

Inför valet anmälde ordförande Aulén att han inte avsåg att ta del i röstningen. Det innebar att övriga fem ledamöter i domkapitlet förfogade över 15 röster. Av dessa fick Helander, Lundström och Ljungberg fyra var. Lindroth och Danell blev utan röster medan resterande tre gick till andra i sammanhanget ovidkommande kandidater. Trots sin frånvaro från sammanträdet den 14 maj tycks domprost Lundström alltså ha avgivit sina tre röster.

Med detta utfall kan man konstatera att ingen av de röstande i domkapitlet önskade Lindroth som stiftschef. De fyra närvarande som röstat torde heller inte haft något intresse av att ändra i rötsammanräkningen så att Lindroth skulle få förslagsrum på den

i domkapitlet rätt populäre Helanders bekostnad. Den ende som kan ha haft motiv att motarbeta Helander eller gynna Lindroth är därmed ordföranden Aulén. Av detta följer att det knappast kan ha varit någon annan än Aulén som gav Gosselman i uppdrag att gran-

*Familjefoto av Dick Helander som nyutnämnd biskop i Strängnäs 1952.
Original i Upplandsmuseet.*

ska valproceduren närmare och öppna för ett annat valresultat. Att Gosselman skulle fått samma uppdrag om Lindroth fått förslagsrum vid sidan av Danell och Lundström torde vara mindre sannolikt.

Det preliminära resultatet av valet den 7 maj var känt redan den 12 samma månad, vilket i sin tur innebär att ordföranden troligen redan den dagen gett instruktioner till Gosselman och att denne i så fall hade hyggligt med tid att bereda ärendet och i förväg se konsekvenser av olika möjliga förslag.

Efter Gosselmans information om ogiltiga röster hade domkapitlet först att ta ställning till om rösterna ifråga verkligen var ogiltiga eller inte. I strikt mening var rösterna förstas giltiga, eftersom domkapitlet inte bekantgjort Gosselmans tolkning innan vare sig provval eller ordinarie val och inte heller i tidigare protokoll. Både röstande och valförrättare hade, eftersom inget påbud meddelats i saken från domkapitlet, sannolikt utgått från hur man tolkade röstbehörigheten vid valet i ärkestiftet 1950 då "rösttypen" var giltig.

Beslutet att uppfatta rösterna som giltiga – väl det enklaste och också det formellt enda rätta beslutet – tog man emellertid inte. Detta trots att tolkningen vid ett eventuellt överklagande sannolikt hållit, då domkapitlet enligt regeringen/regeringsrätten hade mandat att självständigt utforma röstlängden vid

biskopsval och där man också kunnat hänvisa till beslutet i ärkestiftet.

Efter att ha avhänt sig denna möjlighet var domkapitlet tvungna att besluta utifrån att de fyra rösterna var ogiltiga. I ett sådant läge är ju det normala och rätta beslutet att valet förklaras ogiltigt och skall göras om. Så skedde heller inte, trots att ett sådant beslut också borde hålla vid ett överklagande. Regeringsrätten skulle säkert ha klandrat den högst märkliga "sena" upptäckten av att vissa röster var ogiltiga, men knappast gått emot en utlysning av nyval.

Att man inte heller tog detta så att säga näst bästa beslut torde bero på bedömningen att Lindroth vid ett nyval knappast skulle ha någon möjlighet att erövra det tredje förslagsrummet. För både Aulén och domkapitlets övriga ledamöter bör det ha stått klart att Lindroths stjärna var i dalande och att denne vid ett nyval sannolikt skulle få än färre röster, medan Helander hade goda möjligheter att få fler (om nu inte de lågkyrkliga skulle satsa på Ljungberg). Höstvalets resultat vidimerade också denna bedömning. Valet den 7 maj med domkapitlets "justering" var alltså Lindroths enda möjlighet att få förslagsrum, samtidigt som det garanterade att regeringen måste utse en biskop som gynnade de högkyrkliga i Strängnäs stift.

Domkapitlet intog därför en tredje högst egenartad position. Man beslutade

att – gravt regelvidrigt – stryka *alla* röster i de två kontrakt där de fyra nu ogiltiga rösterna avgivits. Därmed begick man övergreppet – som också i betydande grad retade upp snart sagt alla präster i berörda kontrakt – att stryka också giltiga röster. Ingen av domkapitlets ledamöter kan ha räknat med att beslutet skulle hålla vid ett överklagande och en och annan ledamot knöt kanske näven i byxfickan, medan möjligheterna att gå emot konstellationen Gosselman-Aulén förmodligen var begränsade.

Att domkapitlet anade att man var ute på mycket hal is styrks också av att man utan vidare vek sig när utslaget från högre ort kom efter den första överklagandefasen. Domkapitlet, med Aulén i spetsen, tillstod ju nu att rösterna ifråga var giltiga och att det första valet med Helander i tredje förslagsrum skulle gälla. Med detta återvände man till "ruta ett" och negligerade helt de uppgifter Gosselman lämnat den 14 maj.

Den mediabevakning som följde på domkapitlets beslut kastar också visst ljus över hur man inom domkapitlet kan ha diskuterat. I till exempel *Eskestunakuriren* och *Folket* framgår att allmänintresset var omfattande (se 15–16 maj 1952). Man "uppläste valsiffrorna i dagsnyheterna", och ledamoten Holm uttalar sig och uppger att det rört sig om

mycket svåra överväganden. Från domkapitlet – tidningen nämner inte någon personreferens – antyds att valet kanske borde göras om. Av detta följer att man vid sammanträdet sannolikt tagit upp denna möjlighet, men att ordföranden väl inte ville höra på det örat.

Avslutning

Jonas Jonson bedömde domkapitlets och Auléns agerande i vårvalet i Strängnäs stift 1952 som följer: "Aulén var inte utan skuld till detta [det vill säga den kommande Helanderaffären], för allsammans började med domkapitlets oskickliga hantering av valet" (s. 352).

Utgående från ovanstående är väl Jonsons beskrivning inte fullständig. Domkapitlet under Auléns ledning hade utan tvekan agerat oskickligt. Samtidigt hade man varit målinriktad. Man agerade medvetet utanför regelverket för att få en biskop med "rätt" inställning till högkyrklighet i stiftet. I detta var ordföranden Aulén rätt säkert huvudaktör och använde domkapitlet och tjänstemän som instrument för sin mission. Aulén förfaller med sitt agerande den 14 maj 1952 inte bara vara "inte utan skuld" utan ha huvudansvaret för att den kommande Helanderaffären kunde uppstå.

Att återvända till Strängnäs med den insikten torde ha varit mindre angenämt.

Otryckta källor

Uppsala universitetsbibliotek

Yngve Brilioths dagböcker

Landsarkivet Uppsala

Domkapitlet Strängnäs stifts protokoll

1950–52

Lunds universitetsbibliotek

Gustaf Auléns brevsamling

Tidningar

Eskilstunakuriren

Folket

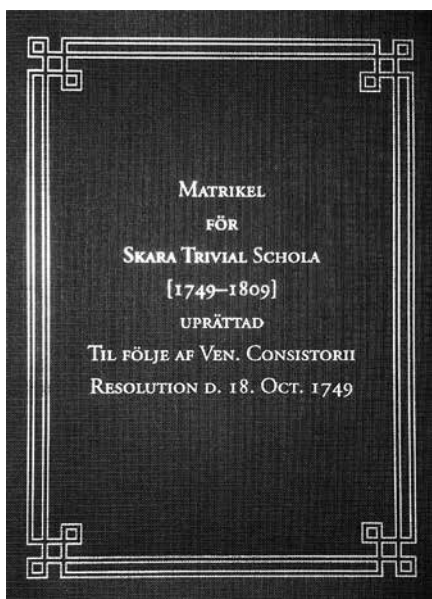
Litteratur

Aulén, Gustaf, 1975: *Från mina nittio-
sex år: Hänt och tänkt* (Stockholm:
Verbum)

Jonson, Jonas, 2011: *Gustaf Aulén: Biskop
och motståndsmän* (Skellefteå: Artos)

Rosenberg, Sven-Åke, 1992: *Män med
mitra: Episoder och erinringar* (Stock-
holm: Verbum)

Ny publikation identifierar 1749–1809 års skaradjäknar

Matrikel för Skara Trivial Schola [1749–1809] uprättad Til följe af Ven. Consistorii Resolution d. 18. Oct. 1749, *kompletterad av Per-Ola Räf och utgiven av Föreningen för Västgötalitteratur* (Skara 2020).

Personhistoria kan vara mer eller mindre personcentrerad. Den kan också vara mer eller mindre stockholmscentrerad. Som redaktör för *Personhistorisk tidskrift* ger jag ofta ut texter om staten och huvudstaden, men vill gärna uppmärksamma även de lokala sammanhangen.

Den i föl utkomna Matrikel för Skara Trivial Schola av vet. med. dr Per-Ola

Räf hör till den lokalhistoriska kategorin. Det vackert formgivna tvåbandsverket bygger på en matrikel över eleverna vid Skara trivialskola under åren 1749–1809, kompletterad med uppgifter ur kyrkoarkiv, bouppteckningar och andra källor.

Räf har kunnat identifiera över 90 procent av matrikelns drygt 2600 skaradjäknar och förse dem med närmare detaljer om födelse- och dödsdatum, familjeförhållanden, yrkesliv och liknande. I några fall är uppgifterna allt annat än knastertorra, som i fallet Jakob Stolpe från Medelplana: Han gifte sig som änkling med en omkring 45 år yngre kvinna, men blev tyvärr förgiftad av densamma och dog. Tvillingbrodern Efraim, däremot, tycks ha tagit bättre vara på sig och uppnådde den aktningvärda åldern av 96 år.

Matrikeln är utgiven av Föreningen för Västgötalitteratur och ingår i Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie som nummer 102. Den avslutas med ett personregister, som gör det lätt att hitta de olika eleverna. För den som söker information om personhistoria i Sveriges äldsta stift – eller om livsöden under 1700- och 1800-talen över huvud taget – är Per-Ola Räfs arbete en värdefull resurs!

Medverkande i detta nummer

Peter K. Andersson (f. 1982) är lektor i historia vid Örebro universitet. Han disputerade vid Lunds universitet 2012 på avhandlingen *Streetlife in Late Victorian London*, och har sedan dess även publicerat *Vad Cilla Banck visste* (2017) samt *Silent History* (2018). Vid sidan av sin forskning har han även gett ut en rad populärvetenskapliga böcker.

Bonnie Clementsson (f. 1969) är fil. dr i historia vid Lunds universitet 2016 på avhandlingen *Förbjudna förbindelser: Föreställningar kring incest och incestförbud i Sverige 1680–1940*. De senaste åren har hon inriktat sin forskning mot samhällsliv och rättssystem under tidigt 1800-tal utifrån svenska straffångars perspektiv.

Ulf Hamilton (f. 1944), civilingenjör och fil. dr på den teknikhistoriska avhandlingen *Teknik på bönders villkor* från 1997. F.d. museiman vid Göteborgs och Malmö museer samt Nordiska museet. Hamilton har bland annat skrivit artiklar om idrottshistoria, museihistoria och 1950-talets ”rättsröta”.

Tore Hållander (f. 1957) är fil. kand. och teol. dr i kyrkohistoria vid Uppsala universitet år 2000 på avhandlingen *Vägen in i sockenkyrkan: De uppländska vallonernas religiösa assimilation 1636–1693*.

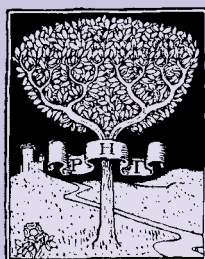
Thorsten Sandberg (f. 1952), fil. kand., teol. kand. och skribent med inriktningen historia och kulturhistoria. Medverkar i bl a *Gods & Gårdar*, *Släkthistoria*, Riddarhusets *Arte et Marte*, *Populär Historia* och Statens Fastighetsverks *Kulturvärden*. Publicerad i *PHT* 2009 och *PHT* 2019.

Asger Wienberg (f. 1999) är student vid Historiska institutionen vid Lunds universitet och har tidigare publicerat artiklar om bomärken, släkten Runell under 1600- och 1700-talen samt släktförbindelser inom senmedeltidens frälse.

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

2021:I

Personhistorisk tidskrift utges av Personhistoriska samfundet, en ideell förening som har till ändamål att väcka och underhålla intresset för personhistorisk och biografisk forskning. Tidskriften grundades år 1879 och vänder sig till alla som är intresserade av personhistoria. *PHT* publicerar vetenskaplig forskning och bevakar nyutgiven litteratur inom området. Den utkommer med två nummer per år.

ISBN 0031-5699